

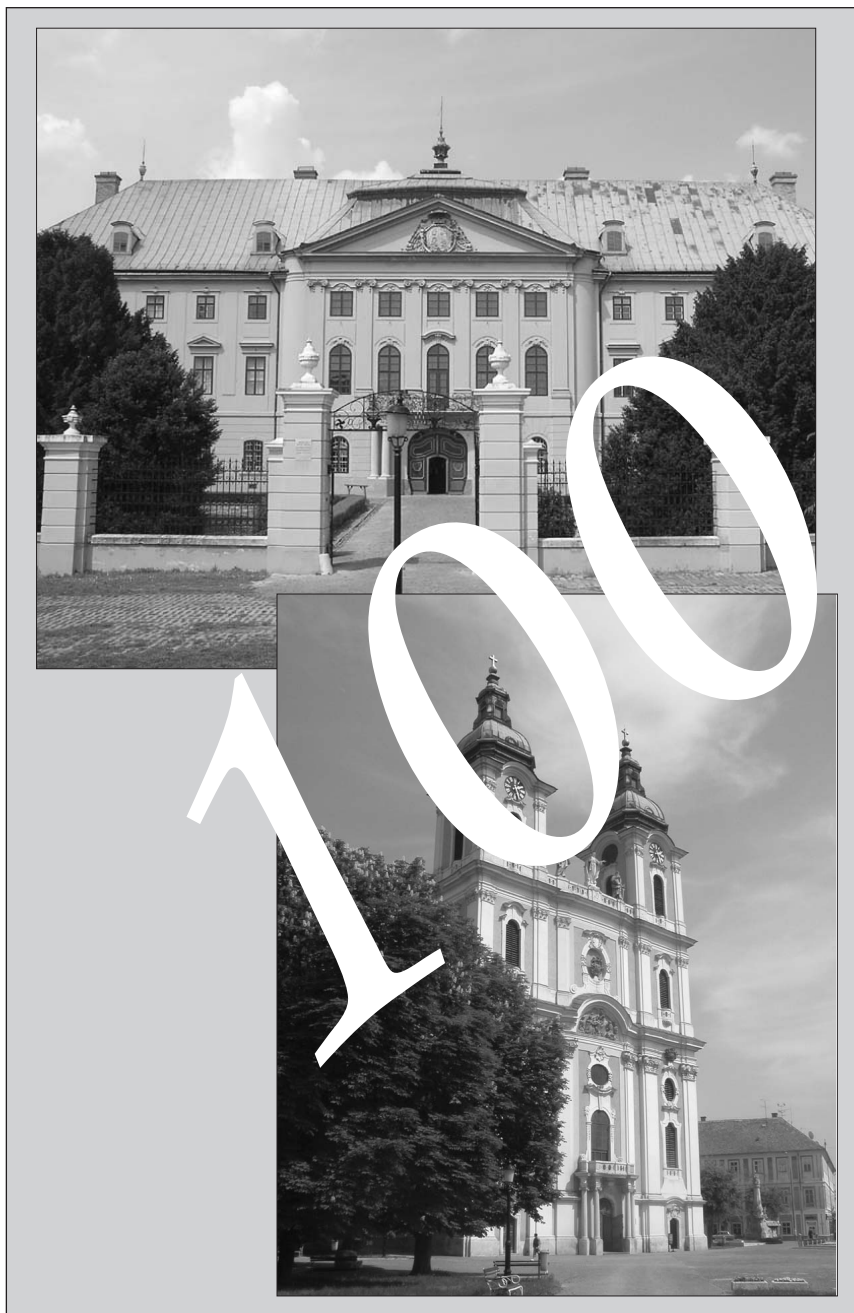
A KALOCSAI ÉRSEKSÉG 100 ESZTENDEJE

A KALOCSA-BÁCSI ÉRSEKSÉGTŐL
A KALOCSA-KECSKEMÉTI FŐEGYHÁZMEGYÉIG
1909-2009

2009

Kiadja: A Kalocsa-kecskeméti
Főegyházmegye
Nyomdai előkészítés: REMÉNY Kiadó, Pozsony

ISBN

AJÁNLÁS

Az ezer éves kalocsai érsekség utolsó 100 esztendejét foglalja magába ez a könyv, amely időszak rászolgál a történelmi jelzőre, mert ennyi változásra és megpróbáltatásra, ígéretesnek induló kezdeményezés derékba törésére nem volt példa egy évszázad alatt sem.

Jacques Barzun történész írja: „Aki pedig a történelmet a maga teljességében szeretné megismerni, annak Istennel kell társalkodni.” Nagy kiértékelésre még túl közeli az idő, de az események vázlata is gondolatindító, mert hívő szemmel észrevesszük Isten gondviselő vonalvezetését és megtartó erejét ebben az időszakban is.

Az első kilencven év adatainak feldolgozását Dr. Lakatos Andor levéltárvezető végezte, az utolsó tíz év adatait Barotai Imre nyugdíjas lelkipásztor gyűjtötte össze hangya-szorgalommal.

Azok a papi és keresztény nemzedékek, akik Babits szavával mondván a barbárság lármaja között ébren tartották szavukkal és tetteikkel a keresztény életet, főhajtást érdemelnek. Okulásul szolgáljon ez a könyv, adjon lelki támogatást, váljék szellemi erőforrássá az utókor számára is!

† **Balázs**
érsek

TARTALOM

I. RÉSZ A VÁLTOZÁSOK ÉVSZÁZADA – FEJEZETEK A KALOCSAI FŐEGYHÁZMEGYE 20. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBŐL 1909-1999

I.) STATISZTIKAI ADATOK ÉS MEGFIGYELÉSEK (1909-2008)

- 1.) Terület, határok, szervezeti keretek.....9
- 2.) A Főegyházmegye népességének vallási megoszlása.....10
- 3.) Az egyházszerkezet, papság és szerzetesek adatai.....12

II.) AZ ESEMÉYEK

- 1.) A főszékesegyház felújítása (1908-1911).....16
- 2.) Háborús idők, az első megpróbáltatások (1914-1923).....17
- 3.) Az újraegyesítés reményében (1923-1944).....19
 - 3.1.) A Zichy-életút kalocsai korszakának nehézségeiről.....19
 - 3.2.) Érseki kinevezés viszontagságokkal.....20
 - 3.3.) Problémák a főkegyúri jog értelmezése és alkalmazása körül, a kalocsai érseki szék betöltése kapcsán.....21
 - 3.4.) Vélemények a szóba jöhető személyekről, érvek velük kapcsolatban.....23
 - 3.5.) A feszült helyzet megoldása.....26
 - 3.6.) Zichy érsek a püspöki karban.....28
 - 3.7.) Gazdasági nehézségek.....32
 - 3.8.) Az érseki székváros, Kalocsa fejlesztése (kórház, lakásépítés, segélyezés).....35
 - 3.9.) Egyházszerkezeti tevékenység, plébániák és lelkészségek alapítása.....39
 - 3.10.) Egyházközségek szervezése.....40
 - 3.11.) Az 1928-as egyházmegyei zsinat.....41
 - 3.12.) Iskolák – az egyház előszobái.....43
 - 3.13.) Missziós tevékenység, zarándokutak.....44
 - 3.14.) A zsidótörvények által sújtott katolikusok védelme (Szent Kereszt Egyesület).....45
 - 3.15.) Zichy érsek halála – kit gyászoltak benne a kortársak?.....50
 - 3.16.) Az 1943-as érsekváltás, a bácskai joghatóság és nemzetiségek.....52
 - 3.17.) Grósz érsek, a város védelmezője (1944-1945).....54
- 4.) Az egyház intézményei és szervezete elleni támadások kora (1945-1961).....55

- 4.1) Egyenlőtlen erőviszonyok között, úton az 1950-es „megállapodásig”.....56
 - 4.2) Az intézményes elnyomás ellenpontja: zsúfolásig telt templomok.....61
 - 4.3) Grósz érsek koncepciójára (1951).....62
 - 4.4) Börtönévek (1951-1956).....65
 - 4.5) Újra a püspöki kar élén, forradalom utáni remények (1956).....66
 - 4.6) Fokozatos visszarendeződés, szertefoszló remények (1957-1961).....69
 - 4.7) Grósz érsek halála (1961).....73
 - 4.8) A Főegyházmegye papságának üldöztetése (1944-1961).....75
 - 4.9) Egy új korszak kezdetén. Várkonyi Imre káptalani helynök „megválasztása” (1961).....78
 - 5.) A béke és az együttműködés jegyében (1962-1988).....79
 - 5.1) Korszakok és fordulópontok.....79
 - 5.2) A történelmi értékelés nehézségei.....84
 - 5.3) A papi békemozgalom (1950-1989).....86
 - 5.4) A Vatikán keleti politikája.....92
 - 5.5) A titkosszolgálatok és ügynökök világa.....95
 - 5.6) A hallgató egyház és a kis lépések politikája.....100
- BIBLIOGRÁFIA, FORRÁSOK, RÖVIDÍTÉSEK.....105**

I. RÉSZ

A VÁLTOZÁSOK ÉVSZÁZADA – „FEJEZETEK A KALOCSAI FŐEGYHÁZMEGYHÁZMEGYE 20. SZÁZADI TÖRTÉNETÉBŐL

1909-1999

Írta:

DR. LAKATOS ANDOR

levéltárvezető, Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár

BEVEZETŐ

Egy-egy évszázadot röviden jellemezni, meghatározni sosem könnyű feladat. De az átlagosnál is nehezebb a dolgunk a Főegyházmegye 20. századi története esetében, mely bővelkedett sorsdöntő fordulatokban, és „címlapra kívánczó”, időnként felemelő, máskor tragikus eseményekben. A korábbi évszázadokhoz képest példátlan módon, soha nem tapasztalt tempóban alakultak át a működést meghatározó alapvető keretek: a terület és a népesség, az intézményrendszer, az anyagi körülmények-lehetőségek. Szinte minden területen egyaránt előfordultak történelminek nevezhető maximum- és minimum értékek.

Sosem élt több katolikus hívő a főegyházmegyében, mint a 20. század elején. Trianon után viszont a hívek 70 %-a határon túlra került, s az ország legkisebb egyházmegyéje lettünk, ahol a magyar katolikus hívek aránytalanul kicsiny része (csak kb. 3 %-a) élt. A 20. század közepén volt a legfejlettebb az intézményrendszer, ekkor működött a legtöbb plébánialelkészség, és ekkor szolgált a legtöbb pap a történelmi főegyházmegye területén. Minden szolgálati helyre átlagosan két lelkipásztor jutott. A létszám azonban három évtized alatt feleződött, és az évszázad végére „oldalagos” ellátású, vagyis helyben lakó pap nélküli lett a szolgálati helyek több mint 40 %-a. Soha nem volt több papnövendék és papi hivatás, mint a 20. század közepén, és soha sem volt kevesebb, mint két-három évtized múlva. 1945-ben, a földbirtokviszonyok rendezésének jegyében veszítette el a Főegyházmegye több mint 80 ezer holdas nagybirtokát, a korábbi intézményrendszer működésének egyik legfontosabb anyagi biztosítékát. Soha nem működött még annyi katolikus elemi/általános iskola és tanító, mint 1947-ben, és „egy tollvonással” tűnt el valamennyi az egyház hatásköréből az 1948-as államosítással. A pártpolitikai „erőtér” az ötvenes években számos pap pályáját-életét törte meg (börtön, rendőri zaklatás, lelkipásztori tevékenység akadályozása), ugyanakkor számos papi karriert indított el és gyorsított fel (békepapi- és egyéb társadalmi megbízatások, akár országgyűlési képviselőség). Soha nem látott tömeg, vallásos százezrek vették körül Grösz érseket az 1948-as Mária-év rendezvényein, és korábban soha nem tapasztalt elhagyatottságot élt meg három év múlva, letartóztatása után magánzárkájában, az ÁVH pincéjében. S a koncepció

pert, a börtönt a szabadulás után követhette még magas szintű állami elismerés-kitüntetés... Végül nem szabad említés nélkül hagynunk a templomok életének változásait sem: a zsinati liturgikus reform soha nem látott átrendeződést eredményezett a szentélyekben, pl. szembemiséző oltárok állításával, nemzeti nyelvhasználattal vagy éppen korábban elképzelhetetlen, gitáros misékkel.

Az iménti felsorolás után nem túlzás, ha a történetek kapcsán végleteket vagy szélsőséges körülményeket emlegetünk. E végletek váltakozása a 20. század egyik jellemző tulajdonsága, mely alapján az évszázadot a Főegyházmegye történetében a változások évszázadának is nevezhetjük. A 20. század „hullámvasútján” egyáltalán nem volt könnyű az Egyház évezredes küldetését teljesíteni. Pusztán emberi ésszel-erőfeszítéssel szinte lehetetlen volt a folyamatos politikai-, társadalmi-, gazdasági-, kulturális- és technikai változások közepette, a változások évszázadában a Változatlant felismerni, és hűségesen képviselni. De mégis lehetséges volt Isten kegyelmével, minden nehézség, gyengeség és kiszolgáltatottság ellenére.

I.) STATISZTIKAI ADATOK ÉS MEGFIGYELÉSEK (1909-2008)

1.) Terület, határok, szervezeti keretek

1923-ban a történeti Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye területének közel egymillió fős népességéből 674 ezer volt a katolikusok száma. A hívek nemzetiségi összetételére vonatkozóan nincsenek pontos adataink, így arra csupán a lelkipásztori nyelvhasználatból következtethetünk: eszerint a magyar nyelvű plébániák aránya 40 %, a német nyelvűeké 14 %, a délszláv nyelvűek aránya pedig 1-2 % volt. A legjellemzőbb mégis a különböző nyelvek-nemzetiségek együttélése (45%), és ezen belül is sok helyütt használták mindhárom említett nyelvet a lelkipásztorkodásban (16%). A 150 plébánia és lelkészség közül a Trianoni döntés eredményeként 60 maradt Magyarország területén, 204 ezer katolikus hívővel, és továbbra is többnyelvű volt a plébániák harmada. A határon kívülre, Jugoszláviához került 90 plébánia-lelkészség keretein belül 470 ezer katolikus élt, s ez a korábbi érsekség igen számottevő részét, egyház-szervezetének 60, híveinek 70 %-át jelentette. Az ő gondozásukra a Szentszék 1923. február 10-én, Szabadka központtal létrehozta a Bácsi Apostoli Adminisztratúrát. Kalocsa számára ez a területvesztés – leszámítva az 1941-1944 közötti, rövid időszakot – véglegessé vált, bár Róma az Apostoli Adminisztratúrát végül csak jóval később, 1968-ban nyilvánította önálló egyházmegyévé.

1923-ban a nagy múltú Kalocsai Főegyházmegye az ország legkisebb egyházmegyéjévé vált, ahol hazánk katolikus lakosságának alig több mint 3 %-a élt, s a következő jelentős, maradandó változás csak hetven évvel később, 1993-ban történt a Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmegye létrehozásával. Azóta az egyházmegye határai lényegében illeszkednek Bács-Kiskun megye területéhez. A II. János Pál pápa nevéhez fűződő, 1993-as átszervezés eredményeként egyébként igen jelentős volt a növekedés, a régi egyházmegye mind területét, mind pedig lakosságát tekintve megduplázódott, területe 3.979 km²-ről 8.400 km²-re, híveinek száma 200 ezerről több mint 400 ezerre nőtt. A 2008-ban megjelent adatok szerint a megye lélekszáma 547.459, ebből katolikus 379.423 (70 %). A plébániák (lelkészségek) és templomigazgatóságok száma összesen 129, a temp-

lomok-kápolnáké 151. Az egyházmegyének 107 papja és 12 állandó diakónusa van. A terület és a hívek létszáma alapján a Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmegye egyaránt a hatodik az összesen tizenhárom magyar egyházmegye sorában, vagyis mai méretei átlagosnak-közepesnek tekinthetők.

A 20. század sematizmusai számos érdekes statisztikai adatot rejtenek, melyek áttekintéséhez és elemzéséhez a továbbiakban két táblázatos adatgyűjtést is közlünk.¹

2.) A Főegyházmegye népességének vallási megoszlása

Terület, év	r.kat.	gör.kat.	ortodox	evangélikus	református	izraelita	egyéb	összlakosság
Kalocsa-Bács 1909	636.954	10.447	132.046	87.030	46.766	26.379	416	940.038
Kalocsa-Bács 1923	674.607	12.889	156.665	63.927	46.601	18.635	3.797	977.122
Kalocsa 1927	202.484	78	533	19.273	14.233	6.161	1.823	244.507
Bács 1929	479.211	12.160	175.832	70.001	29.549	16.708	3.528	786.989
Kalocsa 1936	290.670	261	535	19.232	15.473	4.979	1.984	338.113
Bács 1941	459.610	-	196.103	95.792	-	33.391	784.896	
Kalocsa-Bács 1942	738.212	14.313	155.853	84.238	49.098	16.548	5.978	1.064.240
Kalocsa 1950	239.754	473	626	20.036	21.540	1.620	4.455	288.504
Kalocsa 1975	218.529	-	-	-	-	-	-	259.171
Kalocsa 1990	200.474	-	-	-	-	-	-	241.109
Kalocsa-Kecskemét 2000	422.406	-	-	-	-	-	-	557.112
Népszámlálás 2001	358.685	1.605	311	17.099	60.317	202	108.284	546.517

¹ A statisztikai adatok forrásai az egyházmegyei évkönyvek (Schematismus, Névtár, Almanach), az 1975 előtti időkből latin, később magyar nyelven. A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye teljes terü-

A vallási megoszlás tekintetében a katolikus többség az egész évszázadon át kétségtelen, s ez a többség markánsabb az országos átlagnál. Míg a katolikusok országos aránya az össznépeséget tekintve 60-65 % volt, Főegyházmegyénk esetében ez a szám 68-85 % között mozgott. (Változásai a különböző korszakokban: Kalocsa-Bács 68-70 %, Kalocsa 80-85%, Kalocsa-Kecskemét 75-70%).

Figyelemre méltó, hogy a Kalocsa-Bácsi érsekség második legnépesebb vallási közössége a görög keleti (szerb ortodox) volt, melynek létszáma a 20. század első felében 150-200 ezer között mozgott.

Egy másik jellegzetesség, ami eltér az országos átlagtól, hogy a protestáns egyházak aránya összességében mindvégig csak kb. fele volt az országos átlagnak, és 10-14 % között mozgott. Köztük hosszú időn át az evangélikusok voltak többségben (elsősorban Bácskában), s ez a helyzet csak az 1993-as határváltozás után fordult meg a reformátusok javára (nyilvánvalóan a Kiskunság területének köszönhetően).

Bácska elvesztése után a katolikus valláson kívül tulajdonképpen nem maradt másik, létszámát tekintve hasonlóan jelentős („százezres”) vallás a Főegyházmegyében. A 2001-es népszámlálás adatainál viszont érdemes az „egyéb” oszlopban szereplő számra felfigyelnünk, mely két részből adódik össze: egyrészt sok kis vallási közösség összesen kb. 6 ezres lélekszámát jelenti, másrészt 102 ezer vallás nélküli, azaz elvallástalanodó, „közömbös” állampolgárt takar, s ez utóbbi szám a 20. század első felében még csak alig néhány ezres volt. Szomorú tanulsága a táblázatnak, hogy a század második felének éppen ez a legszembetűnőbb vallási változási folyamata a lakosság körében: a magát vallástalannak, egyházon kívülinek valló tömeg százezres növekedése.

A sematizmusok adatai szerint a katolikus népesség a 20. század első felében a magyarországi részen szépen gyarapodott, míg a bácskai, határon túli részen kis mértékben csökkent. A növekedési folyamatban törést jelentett a második világháború, ezt követően az egyházmegye át-

letére vonatkozóan a következő évekből: 1909, 1923, 1942. A Trianon után Magyarország területén maradt, Kalocsai Főegyházmegye területére: 1927, 1936, 1950 (kéziratban), 1975, 1985, 1990. A Bácsi Apostoli Adminisztrátúra területére: 1929, 1941. A Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmegye területére 2000, 2008. Továbbá a népszámlálás adatai: *Népszámlálás 2001. 5. Vallás, felekezet*. Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 2002.

szervezéséig, majd azután is folyamatos csökkenés tapasztalható, amely a területről történő elvándorlással, a népesség fogyásával és az elvállaltanodással függhet össze. (A sematizmus és a népszámlálás adatainak eltérése az ezredfordulón érthető, hiszen más volt a számítás alapja. Egy megkelesztelt, egyházi nyilvántartásokban szereplő felnőtt személy nem biztos, hogy vallásosnak mondta magát a népszámlálás adatgyűjtőinek kérdésére.)

Figyelembe véve a népesedési tendenciákat s az említett folyamatokat, sajnos előre vetíthető, hogy a Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmege katolikus híveinek csökkenő száma hamarosan elérheti a száz évvel ezelőtti Kalocsa-Bácsi Érsekség hívó-létszámának felét. Ez a „feleződés” még akkor is sokatmondó és figyelmeztető jelenség, ha figyelembe vesszük, hogy időközben komoly területi változások is történtek, s a két adat így egy az egyben nyilván nem hasonlítható össze. (Az összevetés azonban mégsem teljesen hiábavaló, hiszen száz éve 128 plébánia-lelkészség működött, manapság 124, az egyházszervezet nagysága tehát hasonló.)

3.) Az egyházszervezet, papság és szerzetesek adatai

Terület, év	plébánia/lelkészség	plébános, lelkész	káplán	tanár, hitoktató	nyugdíjas	teológus hallg./kiszeminarista	összes pap/külföld	szerzetesrend/ház/fő
Kalocsa-Bács 1909	128/2	130	87	-	19	46/48	284	5/38/691
Kalocsa-Bács 1923	147/3	149	76	20	19	36/35	287	8/49/-
Kalocsa 1927	63/1	64	25	13	12	25/41	139	6/17/517
Bács 1929	90/24	112	19	5	3	19/129	145	7/28/-
Kalocsa 1936	65/2	67	40	15	11	32/23	159	9/25/575
Bács 1941	92/22 (39)	115	73	12	2	25/98	219	7/34/-
Kalocsa-Bács 1942	156/35	191	103	24	19	44/135	392	20/68/856
Kalocsa 1950	68/19	87	43	26	18	29/47	225	-

Terület, év	plébá- nia/lel- készség	plébá- nos, lel- kész	káplán	tanár, hitok- tató	nyug- díjas	teológus hallg/kis- szemi- narista	összes pap/ külföld	szerze- tesrend/ ház/fő
Kalocsa 1975	72/5	79	26	5	15	10/-	139/26	-
Kalocsa 1990	72/5	61	4	3	17	12/-	95/18	2/2/-
Kalocsa- Kecsk. 2000	113/11	72	9	1	17	10/-	103/9	11/13/-
Kalocsa- Kecsk. 2008	124	71	14	1	22	18/-	103/4	11/13/-

Rátérve a Főegyházmegye szervezetét és papságát ismertető táblázatra, elsőként talán azt emelnénk ki, hogy Trianon hatása kissé eltérő volt az egyházszervezet, a népesség és a papság létszámának tekintetében: míg a plébániák-lelkészségek és a katolikus hívek terén Kalocsa vesztesége 60-70 %-os volt, addig a magyarországi részen maradt a papság közel fele. Vagyis a korábbi hívek 30 %-át a papok 50 %-a látta el. Az ezt követő két évtizedben azután mindkét oldalon a papság létszámának jelentős gyarapodása figyelhető meg, amely nyilvánvalóan meghaladja a hívek létszámnövekedésének arányát-mértékét. Így alakult ki a 20. század közepére az a helyzet, amikor egy-egy szolgálati helyre átlagosan két lelkipásztor is jut, és az egy papra jutó hívek száma összességében alig több mint ezer. Mindezek hatását erősítette közel ezer szerzetes jelenlétemunkája is. Az egyházszervezet és a klérus tehát a statisztikai adatok tükrében a század közepén volt a csúcson, ereje teljében. Éppen akkor, amikor politikai alapon megkezdődött módszeres üldözése.

1950 után megcsappant az utánpótlás, politikai nyomásra korlátozták a teológus hallgatók létszámát, s ez hosszú távon, a papság egy részének üldöztetésével, külföldre menekülésével és hivatás-elhagyásával ill. a szekularizáció erősödésével együtt fejtette ki kedvezőtlen hatását. A Kalocsai Főegyházmegye területén élő papság létszáma 1950-1990 között 58 %-kal csökkent, az egy papra jutó hívek száma pedig kétezerre nőtt. A Kalocsa-Kecskeméti Főegyházmegyében az ezredfordulóra az oldalalagosan ellátott (vagyis helyben lakó pap nélküli) plébániák és lelkész-

ségek száma 52 volt (az összes plébánia-lelkészség 42%-a), az egy papra jutó hívek száma pedig meghaladta a négyezret.

A Főegyházmegye szervezetét tekintve, a plébániák-lelkészségek száma a század első felében jelentősen nőtt, a kalocsai rész esetében pl. 1923-1950 között másfélszeresére (60-ról 87-re). A legjellemzőbb változás ebben az időben a lelkészségek (vikáriák, helyi káplánságok) számának gyarapodása. A folyamat a bácskai részen volt az erősebb, s ez összefüggésben állt azzal, hogy a különféle nemzetiségek közötti békét így szereték volna minél inkább biztosítani. A több nemzetiségű plébániáknál ui. önállóan működő rész-egyházakat, ún. vikáriákat különítettek el nemzetiségek szerint, anyanyelvű lelkipásztort biztosítva. (Korábban az istentiszteletek nyelve, ugyanazon templom használatának-kezelésének eltérő szokásai gyakran okoztak konfliktusokat a vegyes plébániákon, amelyet azután a politikai körülmények is tovább terheltek.) Az 1941-es évben Bácskában 22 hasonló vikária mellett még 39 létrehozását tervezték-szervezték.

A Főegyházmegye magyarországi részén elsősorban a hívek létszámának gyarapodása és a lelkipásztori ellátás hatékonyságának növelése tette szükségessé az újabb lelkészségek szervezését, és a folyamathoz kedvező háttérrel biztosított a lelkipásztorok számának már említett, jelentős növekedése (1944-45-ben megjelentek a Délvidékről menekült papok is). Az 1950-es években azonban ez a folyamat lelassult, és néhány új plébánia szervezésétől eltekintve le is állt, a lelkészségek száma ezután inkább csökkent (a népesség létszámával együtt).

A táblázat adatai kapcsán érdemes még megjegyeznünk, hogy a főállású hitoktató-tanár papok elsősorban a városokban tevékenykedtek, és nagy segítséget jelentettek a helyi lelkipásztorok munkájában. 1950-től azonban tevékenységük ellehetetlenült, ezután már csak teológia tanári és szemináriumi megbízatások fordulnak elő, a papképzés szolgálatában.

A papság teljes létszámának adatainál az 1950-es évektől egy-egy második szám is előfordul, amely a külföldön tartózkodó (általában különféle okokból külföldre menekült) papokat jelenti. 1975-ben ez a szám 26. Az „elvándorlás” valójában ennél jelentősebb volt, itt csak azok a nevek szerepeltek, akik még éltek, és akiknek megmaradt a kapcsolata az egyházmegyével. Nem szerepel a táblázatban, de a sematizmusok közölnek

adatokat a papi hivatást elhagyók számáról is: 1942-1975 között 17, 1975-1985 között 4, 1990-ben pótlólag újabb 7, 1990-2000 között 5 nevet találunk, ez összesen 33 személy. A külföldre menekültek és pályaelhagyók száma összesen mindenképpen meghaladta a hatvanat, vagyis látható, hogy ezek a jelenségek is jelentősen hozzájárultak a papság létszámának fogyásához a 20. század második felében. 2000-ben a feltüntetett számok mellett még 12 szerzetes is végzett lelkipásztori szolgálatot. A szerzetesek számadatainál érdemes megjegyeznünk, hogy azok nagyobb részét a női rendek-kongregációk (elsősorban a Miasszonyunkról nevezett Kalocsai Iskolanővérek) házai és apácai jelentették, a férfi szerzetesek száma a 20. század első felében-közepén nem érte el a százat a kis egyházmegye területén (ők összesen három rendházban éltek: Kalocsán jezsuiták, Baján ferencesek és ciszterek).

II.) AZ ESEMÉNYEK

1.) A főszékesegyház felújítása (1908-1911)

Száz éve lázas munka folyt az egyházmegye főtemplomában: történetének addigi legnagyobb átalakítását-felújítását élte át a 18. században épült barokk főszékesegyház. Az esemény több szempontból is alkalmas arra, hogy egy korszak emblematikus záróakkordjaként értékeljük. A „boldog békeidők”, a „hosszú 19. század”, az Osztrák-Magyar Monarchia építkező korszakának egyik utolsó mozzanata volt ez az egyházmegye történetében. Nemcsak a munkák minősége, művészi színvonala, a gondos tervezés állta ki az idő próbáját, de a megrendelő Városey Gyula érsek (1905-1910) még a történeti feltárásra is gondot fordított. A felújítást egybekötötte olyan régészeti ásatásokkal-kutatásokkal, melyek során igen jelentős középkori műtárgyak sora került elő (pl. egy érseki sírláda főpapi kellékekkel: kehely és paténa, pástorbót-vég, gyűrű és mellkereszt, valamint szövet-maradványok), megtalálták a Szent István kori templom alapjait, és számos új információ látott napvilágot. Városey érsek történeti érdeklődése még fiatal korából eredt, Haynald Lajos bíboros, kalocsai érsek volt az, aki őt első középkori témájú munkái megírására ösztönözte, kiadva e tanulmányokat az egyházmegyei sematizmusok lapjain. Elnézve a korabeli fotókon a székesegyház szentélyében tátongó mélységet, bizony kevés főpásztor vállalt volna hasonló „felfordulást” templomában a történeti adatok gyűjtése-tisztázása érdekében. Városey Gyula, az egykori kalocsai aulista és kanonok karrierje végén, érsekként mégis megtette. Annak ellenére, hogy elsősorban a hitélet elmélyítésére tett erőfeszítéseit jegyezték fel az utókor számára (pl. három évente kötelező papi lelkigyakorlatok, gyakori szentáldozás terjesztése, Örökimádás-mozgalom), a főszékesegyház esetében nem sajnálta a pénzt sem az ásatásokra, sem az azt követő helyreállító-díszítő munkákra. (A pontosság kedvéért meg kell jegyeznünk, hogy a munkálatok már az ő halála után, a rákövetkező évben fejeződtek be.)

Foerk Ernő építész vezetésével a főszékesegyház szentélyének régészeti feltárása után érseki kriptát építettek, egybegyűjtve a templom területéről a korábbi érseki temetkezések maradványait. A szentély köré

franciás elrendezésű kápolna-koszorú épült (összekötve a sekrestyét, lejárattal a kriptába), és újjáépítették a főoltárt is, négy csavart oszlopos baldachint emelve („Assumpta est” felirattal, ill. Városey érsek címerének megörökítésével). Átjavították, tisztították a stukkókat, keretüket színezték-aranyozták. Újraaranyozták a szószéket. A templomba központi fűtést és villanyvilágítást szereltek. Lecserélték a kelheimi padló-burkolatot, új padokat szereztek be, és az ablakokat Zsellér Imre üvegfestményeivel díszítették. A főhajó fedélszékét magasabbra emelték, és huszártornyot helyeztek el rajta, a mellékhajók attikafalazatot kaptak (ezt később, az 1980-as években történt felújításkor lebontották-eltávolították). A homlokzat timpanonjába dombormű készült, mely a Magyarok Nagyasszonyát ábrázolta, körülvéve a magyar szentekkel. Az említett munkák összesen kb. 350 ezer koronába kerültek, és meghatározó jelentőségűek voltak a templom ma is látható enteriőrje szempontjából. Az érsek szociális érzékenységét-nagylelkűségét bizonyítja, hogy hasonló nagyságrendű összeget költött jótékonykodásra.²

2.) Háborús idők, az első megpróbáltatások (1914-1923)

Városey Gyulát Csernoch János követte az érseki székben (1911-1913), aki Temesvárról, a csanádi püspöki székből jött Kalocsára, és hamarosan Esztergomba, a primási székbe emelkedett. Kalocsán töltött két évéből a legjellemzőbbek kedélyes természetének emlékei, a vele kapcsolatos papi anekdoták. Az utód, Várady Lipót Árpád érsekségének időszakát (1914-1923) pedig szomorú események keretezték: székfoglalása 1914. június 29-én, a szarajevói merénylet napján történt, s ezzel kezdetét vette az első világháború. Az érsek halála pedig néhány nappal azután következett be 1923. február 19-én, hogy Kalocsára ért a Bácsi Apostoli Admisztratúra felállításának, azaz a főegyházmegye Trianon utáni egyházkormányzati kettéosztásának híre. Az egyébként jól tájékozott, korábban hosszú időn át a Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium katolikus

² Pintér 1942. 48. Városey Gyula érsekségének időszakához ld. A Kalocsai Főegyházmegye Schematismusa 1975. Kalocsa, 1975. 30.

ügyosztályán szolgáló főpap lelkipásztori- és szociális törekvéseinek sajnos nem kedveztek a körülmények, terveit általában „felülírták” a háborús események.

A világháború frontjai, állóháborúi ugyan viszonylag távol estek az egyházmegye területétől, mégis kézzelfoghatóvá váltak a háborús megpróbáltatások 1918 őszétől a Délvidéken, a szerb megszállás eredményeképpen. A katolikus lakosságot ezután súlyos sérelmek érték, melyek ellen az érsek hiába tiltakozott Belgrádban. 1919 nyarán pedig a vörös terror érte el Kalocsát, június 24-én itt fejezte be a Duna mentén kibontakozó ellenállást megtorló körútját Szamuely Tibor, közel húsz ember kegyetlen kivégzésével. A „sikeres tisztogatás” után behatoltak az érseki rezidenciába is, és ott díszvacsorát rendeztek, miközben az akasztott holttestek még a fákon lógtak a város utcáin.³

A háború élményei nemcsak az említett módon és híveik révén érték el a papságot, néhányan tábori lelkészként is szolgáltak a Monarchia hadseregében, sőt volt egy csoport, aki még fegyveres frontszolgálatot is teljesített, ők az ún. kisszeminaristák közül kerültek ki (ez a Nagyszeminárium hivatás-előkészítője volt, ahonnan a 6-8. osztályos gimnazistákat sorozták be katonának). Közülük mintegy 40 fő lett a háborús események részese, későbbi sorsukat tekintve a következő főbb számokat említhetjük: kb. 5 fő (12 %) halt hősi halált, legalább 6-7 hadifogságba került (15 %), és a háború idején általában valamilyen tisztí rangban szolgáltak, néhányan több frontot is megjártak. A katonai szolgálatukat sebesülések, ill. tanulmányaik befejezése miatt időnként megszakították. 22-en tértek vissza a papnövendékek sorába (55 %), és 21 fő pap is lett közülük ismereteink szerint. 11 személy világi pályára lépett, 3 fő későbbi sorsáról nincs tudomásunk. Tehát több mint húsz pap indult el hivatása útján a fronton szerzett háborús tapasztalatokkal, melyek beszédes emlékei a hazatérésük után, tisztázó eljárások keretében írt vallomásaikban olvashatók.⁴

³ Török 1999. 33-34.

⁴ KFL.I.1.a. Res militaris. 1918-1919-es két vaskos iratcsomója, az első a katona kispapok „össze- gyűjtéséről” a háború végeztével, a második pedig sajátkezü vallomásaikról, katonaélményeiről. 4601/1918. sz. pr. 1918. szept. 27. Katonáságtól fölmentett 14 kispap ügye és 1919-1920-as vallomások (Diversa címszó alatt).

3.) Az újraegyesítés reményében (1923-1944)

A világháború borzalmai, a vörös terror kalocsai kivégzéseinek emléke, Trianon politikai és gazdasági következményei nehéz örökséget hagytak hátra, s ebben a szétszakított helyzetben mind a világi politika, mind az egyházpolitika szintjén szükségszerűen megfogalmazódott, sőt kimondatlanul is megkérdőjelezhetetlenné vált a háború előtti állapot visszaállításának, az egyházmegye újraegyesítésének célja. A Trianon utáni, új határok ugyan életbe léptek, de Kalocsán lélekben még sokáig nem mondtak le Bácskáról. Az említett időszakot Kalocsán gróf Zichy Gyula érseksége határozta meg (1923-1942).⁵

3.1.) A Zichy-életút kalocsai korszakának nehézségeiről

Illik-e vagy sem, a téma ismeretében mégis úgy érezzük, hogy Zichy Gyula kalocsai éveinek összefoglalását azzal kell kezdenünk, hogy jelezzük, miért nehéz életének erről a korszakáról írni. Pécsi püspökségének két évtizede 1905-től kezdődően a sikerek sorozatának is nevezhető: új templomokat, iskolákat és kollégiumokat épít, híres nevelő intézményeket alapít, nyomdát és napilapot működtet, alapítványokat hoz létre, majd jelentős mértékben segíti egy újabb rangos intézmény, az egyetem Pécsre telepítését. Az említett eredményekben minden bizonnyal része volt a korra jellemző gazdasági fejlődésnek, ill. a püspök jó kapcsolatainak is: testvére, Zichy János pl. vallás- és közoktatásügyi miniszterként támogatta őt elképzeléseinek megvalósításában. A város hálájának beszédes jelei, hogy Zichyt 1925-ben Pécs díszpolgárává választották, 1926-ban utcát neveztek el róla, és hamarosan felállították az egyetem tanácstermében márványból készült mellszobrát (mindez kissé szokatlan módon, még az életében történt).

A Kalocsán töltött, közel két évtized ezzel szemben a megpróbál-

⁵ A 3.1-34.15.) fejezetek tartalma korábbi változatban megjelent: Lakatos Andor: *Gróf Zichy Gyula a kalocsai érseki széken* (1923-1942). In: Emlékkötet Zichy Gyula tiszteletére. Szerk.: Horváth István – Kikindai András. *Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány – Pécsi Püspökség, Budapest-Pécs* 2007. 111-133.

tatások és a keresztek sorozata volt. Zichy Gyula egy kínos kinevezési ügy, a magyar kormány és a szentszék között kirobbant konfliktus lezárásaként került Kalocsára, ahol mozgásterét-lehetőségeit a súlyos gazdasági nehézségek jelentős mértékben korlátozták. Betegsége időközben egyre komolyabbá vált, előbb szigorú diétára kényszerült, majd végül ezüstgégével élt. A komoly szociális gondokkal küszködő, Duna menti érseki székvárost 1941-ben történetének egyik legnagyobb árvize sújtotta, tovább növelve a kiszolgáltatottságot és a szegénységet. Az egyházmegye Trianon után határon túlra került, nagyobb részét Zichy érsek sohasem láthatta, előbb nem kapott engedélyt a beutazáshoz, majd később, Bácska visszacsatolása után pedig a tervezett délvidéki körútja előtt érte a halál.

Az említettek fényében talán már nem meglepő, hogy maga az érsek 1935. szeptemberében, Máriagyúdon mondott beszédében négyezer kalocsai egyházmegyes zárandok előtt (!) a következőképpen fogalmazott: „szívben és lélekben sohasem szakadtam el a pécsi megyétől s a Szűz Anya gyűdi kegyhelyétől”. Azt sem titkolta, hogy az érseki kertben sétálva gyakran várja a lombhullást, hogy a látóhatáron jól kivehetővé váljanak a Mecsek körvonalai. Tekintete vágyódva kereste a távolban régi egyházmegyéjét...⁶

3.2.) Érseki kinevezés viszontagságokkal

Zichy Gyula életében minden bizonnyal emlékezetes volt az a pillanat, amikor 1905. december 21-én Rómában – két magyar társával együtt – püspökké szentelte őt X. Pius pápa. Fénykép is megörökítette, amint a 34 éves ifjú püspök a kegyelmi pillanatokban ott ül Prohászka Ottokár mellett, a Sixtusi kápolna oltára előtt, erőt gyűjtve a nagy úthoz-feladathoz.⁷ Valószínűleg sem az ifjú pécsi-, sem a székesfehérvári püspök nem gondolhatta, hogy közel két évtized múlva pályájuk furcsa módon újra találkozik majd: ugyanazon érseki székre jelölik mindkettőjüket, és ezzel kínos helyzetbe kerülnek. 1923 tavaszán Zichy és Prohászka püspö-

⁶ A máriagyúdi zárandoklatról tudósít: Kalocsai Néplap 1935. szeptember 21. LIX. évf. 40. szám, címlapon

⁷ Kalocsai Főszékesegyházi Könyvtár, Fotótár, 837.

kök személye váratlan módon a főkegyúri jog értelmezése, ill. főpapi kinevezésekkel kapcsolatos alkalmazása körüli konfliktus középpontjába került. Róma jelöltje a megüresedett kalocsai érseki székre Zichy Gyula volt, míg a kormányé Prohászka Ottokár. A megoldás több mint fél éven át váratott magára, s közben teljes volt a bizonytalanság, hogy melyik jelölt fél milyen újabb eszközöket alkalmaz, esetleg milyen engedelményekre hajlandó a cél elérése érdekében.⁸ Részben helyzetükből adódóan, részben pedig az elhúzódó vita eredményeként valójában egyik jelölt sem kíváncsozott Kalocsára.

3.3.) Problémák a főkegyúri jog értelmezése és alkalmazása körül, a kalocsai érseki szék betöltése kapcsán

A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium (VKM) mint a király főkegyúri segédszerve már 1848-ban, majd 1867-től folyamatosan gyakorolta a főkegyúri jog számos jogosítványát, s ez a helyzet lényegében 1920 után is változatlan maradt. Az 1920: 1. tc. 13. §-a ugyanakkor kimondta, hogy a kormányzó a főkegyúri jogot nem gyakorolja.

Az 1920-as évek elején tehát nem volt magyar király, aki a főkegyúri jogot gyakorolta volna, a kormányzó esetében pedig törvényben mondtak le erről a jogról. Ugyanakkor működött, és mindennapos feladatokat látott el a VKM (többek között az egyházi javadalmak vagyonszervezése, széküresedés esetén azok kezelése stb. terén), és az is nyilvánvaló volt, hogy a kormány számára mégsem lehetett közömbös, hogy kik kerülnek a püspöki székbe. Kérdés volt viszont, hogy a megváltozott helyzetben hogyan gyakorolhatja a magyar kormány a befolyását?

A korábbi magyar jogértelmezés a következő volt: a főpap-kinevezési jog pápai privilégiumon alapul, tehát egyházhatalmi jogosítványnak

⁸ Csizmadia Andor 1966-ban megjelent könyvében (*A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban*) külön fejezetben foglalkozik a témával: *A főkegyúri jog kérdése a kalocsai érseki szék betöltésénél címmel*, melynek levéltári forrásai a Magyar Országos Levéltár (MOL) K szekciója (Külügyminisztérium iratai) Egyházi ügyek és Res. Pol. állományai (római követutasítások és követjelentések, VKM és a Külügy közötti átíratok) valamint az Esztergomi Prímási Levéltár 1923-as és 1925-ös évekből származó iratai, általában csak iktatószámokra történő hivatkozásokkal. Az alapos elemzést összefoglalta, ill. részben további információkkal egészítette ki Gergely Jenő 1997-ben megjelent munkájában (*A katolikus egyház története Magyarországon 1919-1945*).

tekitendő, de ezt a jogosítványt az évszázados szokásjog alapján a magyar király gyakorolta, s őt e jogának gyakorlásában a magyar kormány, ill. annak illetékes minisztériuma tanácsaival-javasolataival segítette. Fontos fejlemény, változás volt ugyanakkor, hogy a 20. század elején történt nagy egyházjogi rendszerező-jogalkotó tevékenység eredményeként, az ekkorra életbe lépő új egyházi törvénykönyv előírása szerint a püspökök kinevezése egyértelműen és teljesen a pápa joga (Codex Iuris Canonici 329. kánon). Az egyházjogban, ill. a magyar politikai életben történt változások így tulajdonképpen magukban rejtették egy jövőbeni konfliktus lehetőségét.⁹

A problémával már az 1922. február 10-én tartott minisztertanácson is foglalkoztak, és Vass József VKM miniszter javaslatára akkor úgy határoztak, hogy tárgyalásokat kezdeményeznek a Vatikánnal a püspöki székek betöltésének szabályozása végett, a következő alapon: a kormány a magyar királyokat megillető főkegyúri jog sértetlen fenntartása mellett van, s ennek vatikáni elismerését kéri. A királyi hatalom szünetelésének idején a megyéspüspökök kinevezése előtt a jelölt személyére nézve folytassanak a kormánnyal tárgyalást, s a megállapodás alapján történő kinevezésekről a kormányt a Vatikán hivatalosan értesítse. Mindehhez megkapták Csernoch János prímás elvi támogatását is.¹⁰

Mielőtt az elvi tárgyalásoknak eredménye lehetett volna, a kérdés hirtelen aktuálissá vált: 1923. február 18-án meghalt Várady Lipót Árpád kalocsai érsek. A nuncius már február 19-én felkereste a külügyminisztert, és közölte, hogy a Vatikán a jelenlegi viszonyok között mindig meg fogja kérdezni a magyar kormányt, hogy nincs-e a jelöltje ellen politikai kifogása. A magyar részről történő prezentálásnak vagy kinevezésnek azonban a jelenlegi viszonyok között nem lenne helye. A magyar kormány viszont ezt követően úgy határozott, elvileg nem kívánja rendezni a kérdést az interregnum idejére, csupán a kormány szempontjai szerint alkalmas jelöltek megnevezésére szorítkoznak. Konkrétan Prohászka Ottokár székesfehérvári püspököt nevezték meg, s az ő helyére pedig Vass József népjóléti

⁹ Csizmadia 1966. 276-277.

¹⁰ Csizmadia 1966. 277.

minisztert.¹¹

Bár az első lépések Várady érsek halálát követően napokon belül megtörténtek, a kinevezés ügye ezután mégis kilenc hónapon át elhúzódott. Ennek oka a fentiek alapján jól kitapintható konfliktus: a Vatikán és a magyar kormány is ragaszkodott saját jelöltjei megnevezéséhez, és mindketten a másik félnek szánták volna az esetleges vétót, a kifogások megnevezésének lehetőségét. Annak ellenére, hogy az elkövetkező hónapokban számos alkalom volt az egyeztetésre, az álláspontok nem közeledtek, sőt a helyzet egyre feszültebbé vált.

3.4.) Vélemények a szóba jöhető személyekről, érvek velük kapcsolatban

A kalocsai temetés után a nuncius jelöltjeként Batthyány Vilmos (volt nyitrai püspök, ekkor c. érsek) személyét emlegették, őt azonban a magyar kormány elfogadhatatlannak tartotta, mivel precedenst teremtett volna a határon kívül rekedt püspökök számára székeik (a kormány szóhasználatával: „örhelyük”) elhagyására. Csernoch primásnak is kifogásai voltak Batthyányval kapcsolatban („könnyen ütköző”, túl kemény embernek tartotta). A kormány hivatalos álláspontja a korábbi minisztertanácsi ülés alapján a Prohászka-Vass kombináció maradt, ezt a javaslatot-utasítást adták át Somssich József vatikáni magyar követnek. Somssich március első napjaiban tárgyalt a témában Gasparri bíboros államtitkárral, aki kérte, hogy a kormány neveit ne jegyzék formájában, hanem csupán tájékoztató jelleggel adja át a követ. Gasparri a követtől Zichy Gyula pécsi püspök után tudakozódott. A kormány kérését írásban végül 1923. március 5-én adta át Gasparri bíborosnak a követ, de az átadást követő szóváltás nem sok jóval kecsegtetett. A bíboros ui. kifejezte, hogy a Vatikán választása reményei szerint a kormány óhajának is megfelel majd, mire a követ megjegyezte, hogy az egybeesést ő is nagyon reméli, különben előfordulhat, hogy a Szentszék által kinevezett püspökök nem adják át a püspöki javadalmat.¹²

¹¹ Csizmadia 1966. 278.

¹² Csizmadia 1966. 278-281.

A római követ híreire, Zichy nevének említésére Klebelsberg Kunó vallás- és közoktatásügyi miniszter a következőképpen reagált: „*bár szentéletű pap, de annyira beteg, hogy önállóságát majdnem teljesen elveszítette, s az egyházmegyét tulajdonképpen Mosonyi Dénes oldalkanonok kormányozza. A figyelmet valószínűleg a jezsuiták hívták fel Zichyre, akik számára Pécsen óriási gimnázium, kollégium és rendház építését kezdte meg, ennek befejezését azonban a pécsi püspöki javadalom alig bírja meg. Joggal remélik a jezsuiták, hogyha Zichy Kalocsára kerülne, befejezné az építkezést. Hozzá kell tenni, hogy Prohászka indítása is jezsuita kezdeményezésre vezethető vissza. Haynald óta nem volt szerencsés a kalocsai érsekség. Császka György tehetetlen és erélytelen aggastyán volt, Városvy is hosszasan betegeskedett, Csernoch egész rövid ideig kormányzott, Várady 3 évig halálos beteg volt. Így egy újabb beteg főpapnak Kalocsára helyezése a javadalmat kikapcsolná a vallási, kulturális és nemzeti célok szolgálatából. Helyes volna tehát, ha mindezekre Rómában a követ rámutatna, és újra felhívna a figyelmet Prohászka-ra.*”¹³

Prohászka kinevezésére valójában Somssich követ nem sok esélyt látott, ezzel kapcsolatos kétségeit már korábbi levélváltásaiban is határozottan kifejezte. Még 1922 decemberében, az esélyeket latolgatva többször is leírta, sőt indulatos, szemléletes kifejezésekkel is érzékeltette, hogy ilyen javaslatot a Vatikánban keresztül vinni – az adott körülmények között – szinte lehetetlen.¹⁴

A kormány felkérésére Csernoch primás is Rómába utazott, és 1923. március 16-án járt XI. Pius pápánál, kérve Prohászka és Vass kinevezését, és jelezve a kormány igényeit a főkegyúri jog gyakorlásával kapcsolatban. A főkegyúri jog esetében Róma álláspontja határozott volt: akkor lehet róla tárgyalni, ha Magyarországnak újra van királya. A pápa megígérte ugyan, hogy Prohászka jelöltségét megfontolás tárgyává teszi, de a primás azonnal látta, hogy a sikerre nincs remény. Közbenjárása végül

¹³ A kultuszminiszter 1923. március 6-án kelt levelét ismerteti-összefoglalja Csizmadia 1966. 281. A pusztán vezetéknevükön említett érsek: Városvy Gyula, Csernoch János és Várady Lipót Árpád voltak.

¹⁴ Gergely 1997. 54-55.

eredménytelen maradt. Prohászka jelöltségével szemben a bíborosok kifogása elsősorban az volt, hogy három műve püspöksége idején került indexre. A rossz példa miatt lehetetlennek tartották egy ilyen püspök elöléptetését, még ha tévedéseit vissza is vonta.¹⁵

Az ügyben Fischer-Colbrie Ágoston kassai püspök is közbenjárt Rómában, Csernochhoz írt magánlevelében szerepel véleménye: „*Attól tartok, hogy olyan érseket, aki tudná, hogy az ottani pénzzel (értsd: a kalocsai javadalommal – L.A.) mit kell csinálni, az ország katolicizmusának érdekében, most alig tudunk kiszorítani. Azt hiszem, legjobb volna akár néhány évig is várakoztatni, a jó Viktorkát (Horváth Győző felszentelt püspök, káptalani helynök Kalocsán – L.A.) ellátva minden szükségessel a káptalani helynökség viselésére. Az interkalárist a Vallásalap kapná, s Te Kunóval legjobban fogod tudni, hogy mire hol van szükség...*”¹⁶ A püspök javaslatának értelmében tehát a káptalani helyettes kormányzása mellett az üres érseki szék-javadalom időközi jövedelmét a VKM, ill. a Vallási Alapot felügyelő bizottság kezelte volna, s így annak hasznosításában prioritást élvezhettek volna az országos szempontok. Jól látható, hogy a kinevezés ügyében a magyar fél részéről igen hangsúlyos szerepet játszott az érseki javadalom sorsa (az érvek elsősorban e kérdés köré rendeződnek), míg a Vatikán esetében – teljesen érthető módon – nem ez fontos, ott alapvetően más szempontok szerint döntöttek.

Gasparri bíboros április közepén újabb jelöltek nevét kérte Somssich követőtől, természetesen továbbra is bizalmas formában, tájékoztató jelleggel. A kormány változatlanul kitartott Prohászka jelölése mellett. Tartalék lehetőségként Vass Józsefet, és végső esetre Batthyány Vilmos nevét említik még a követnek. A kormányon belül kis megosztottságot is okoztak a történetek, Klebelsberg Prohászka kinevezésének fontosságát hangsúlyozta, Bethlen István miniszterelnök viszont egyre határozottabban Vass József miniszterelnök-helyettes mellé állt.¹⁷ Vass József római megítélése viszont szintén problematikus volt: a fő kifogás aktív politikai

¹⁵ Csizmadia 1966. 282-284.

¹⁶ Csizmadia 1966. 285.

¹⁷ Csizmadia 1966. 285-286.

tevékenysége (minisztersége és képviselő volta, ill. szerepe a királypuccsok idején) volt, őt csak akkor vették volna komolyan számításba, ha előtte lemond politikai tisztségeiről. A szentszéki követ ezen kívül egyik levelében azt is jelezte, hogy a politikai kifogások mellett egyházi természetű okok is vannak, amelyek elég súlyosnak látszanak ahhoz, hogy Vass előmenetele egyszer s mindenkorra el legyen temetve.¹⁸

Május végén Gasparri közölte a magyar követtel, hogy a Vatikán jelöltje Zichy, helyébe pedig Mészáros János budapesti érseki helynök kerül. Május 29-én ezt jegyzék formájában a nuncius át is adta a külügyminiszternek. A miniszter azonnal jelezte, hogy az eljárási módot nem tartja megfelelőnek, hiszen pl. a pécsi püspökséget illetően még csak előzetes megbeszéléseket sem folytattak. A kormány tagjai is felháborodtak a hír hallatán. Három miniszter (Bethlen István, Klebelsberg Kunó, Daruváry Géza) június 5-én együtt tárgyaltak a primással a budai primási palotában, és mindhárman elfogadhatatlannak mondták a kinevezést.¹⁹

3.5) A feszült helyzet megoldása

1923 júniusában, miután Zichy maga is értesült a személye körül tornyosuló viharról, írásban közölte a primással, hogy nem kíván Pécsről elmenni, ott már „bedolgozta magát”, s kéri a primást, vesse latba befolyását, hogy „ez a veszedelem” feje fölül elvonuljon.²⁰ Újabb jelentős lépést ezután Zichy püspök október eleji római útja jelentett. 1923. október 12-én pápai kihallgatáson vett részt, mely után Gasparri bíboros azt mondta a követnek, hogy meglepetéssel látta Zichy „jó kinézését”, a Vatikánban tehát az egészségi állapotával kapcsolatos kifogások tekintetében megnyugodtak. Október 22-én XI. Pius pápa újra fogadta Zichyt, és írásbeli memorandumot kért tőle. Néhány nap kellett még az újabb, kompromisszumos megoldás ötletéig, mely a következő volt: Zichy adminisztrátor lesz Kalocsán, s így nincs szükség új pécsi püspök (a kormány által nem kedvelt Mészáros János) kinevezésére, s ha nem válik be a döntés, még visszakozni is lehet egy végső érseki kinevezés előtt. Zichy leve-

¹⁸ Gergely 1997. 55-56.

¹⁹ Csizmadia 1966. 287.

²⁰ Csizmadia 1966. 289.

le, melyben elfogadta ezt a változatot, 1923. november 18-án érkezett meg Rómába.²¹

A kormánynál az ügy ezzel még mindig nem jutott nyugvópontra. Zichy személyét ugyan végül elfogadták, de Rómának jelezték, hogy úgy látnák helyesnek, ha az adminisztrátorság idején a javadalmat a VKM kezelné. A javadalom átadásának kérdésében a rendezés ára végül Vass József miniszter kalocsai nagypréposti kinevezése lett. Ezt elfogadta Róma, cserébe Zichy átvehette a javadalmat, igaz ugyan, hogy csak esküjének letétele után, amelynek szövege újabb nehézségeket okozott. Zichy ui. szerette volna elkerülni, hogy eskütétele a főkegyúri jog alkalmazásának látszatát keltse, és kínosan ügyelt rá, hogy az eskü ne legyen azonos azzal, amelyet hajdanán a főkegyúrnak tettek. Az esküt végül 1924. május 9-én tette le.²² Zichy Gyula kalocsai apostoli kormányzói kinevezése 1923. december 10-én kelt, székfoglalása 1924. január 27-én történt.²³

A kormány később a végleges érseki kinevezés ellen nem tett lépéseket, viszont a pécsi püspöki szék betöltésével kapcsolatban még taktikázott. Az 1925. július 9-én tartott kormányülésen elhangzott, hogy Zichy „*vissza akar menni Pécsre, mert nem tetszik neki a kalocsai szellem.*” Felmerült, hogy ebben az esetben az esztergomi érsek is lehetne Kalocsán kormányzó (adminisztrátor), hogy a budapesti egyházi szükségletek anyagi fedezetét ily módon is előteremthesse. Ha azonban a Vatikán mégis ki akarná nevezni kalocsai érsekké Zichyt, a kormány nem tesz észrevételt. Klebelsberg pécsi püspöknek Lepold Antalt (Csernoch primás munkatársát) és Breyer Istvánt (a VKM I. ügyosztályának főnökét) javasolta.²⁴

Döntését a Vatikán a magyar kormány értekezletén elhangzottaktól függetlenül hozta: 1925. szeptember 5-én XI. Pius pápa Zichy Gyulát kalocsai érsekké és pécsi apostoli kormányzóvá nevezte ki. A Szentszék tehát csak „fordított” az eddigi helyzeten, és Zichy továbbra is mindkét egyházmegyével rendelkezett. Ebben az eljárásban azonban nem szabad

²¹ Csizmadia 1966. 295.

²² Csizmadia 1966. 296-298.

²³ Balogh-Gergely 1996. 63.

²⁴ Csizmadia 1966. 298. vö. Gergely 1997, 58.

pusztán a kormány szándékaival ellentétes lépést látni, hanem azt is figyelembe kel venni, hogy a két javadalom jövedelme a gazdasági nehézségek időszakában valójában együttesen sem volt elég ahhoz, hogy Zichy Gyula nagyvonalú alapításait, megkezdett építkezéseit finanszírozni lehessen.²⁵

Az új pécsi püspök kinevezése mégsem volt sokáig halasztható. Bethlen továbbra is Vasst javasolta, Zichy érsek pedig Mosonyi Dénest, közeli munkatársát jelölte, aki pécsi évei alatt nagy vezetési gyakorlatot szerzett a püspök mellett. A Szentszék jelöltje továbbra is Mészáros János maradt, a kormány vétózott, mindenfajta indoklás nélkül. A patthelyzetben végül Virág Ferenc szekszárdi plébános személyét találta meg a Vatikán, aki mindenki számára elfogadható volt, az ő kinevezéséről végül 1926. március végén értesítették a külügyminisztériumot.²⁶

3.6.) Zichy érsek a püspöki karban

A püspökkari jegyzőkönyvek tanúsága szerint Zichy érsek rendszeres résztvevője volt a tanácskozásoknak, mindössze öt alkalommal hiányzott, egyszer hivatalos elfoglaltság, két alkalommal betegség miatt. Utolsó két, jegyzőkönyvi indoklás nélküli távolléte érsekségének végére, a háború időszakára esett.

A jegyzőkönyvek alapján összesen huszonöt kezdeményezését-indítványát vehetjük számba, melyek közül ötöt fogadott el a testület, hús esetben pedig elutasították a javaslatát, vagy jelentős formában módosították-átalakították azt. Bár komolyan mérlegelni természetesen csak konkrét ügyek kapcsán lehetséges, mégis szembetűnő az elutasítások jelentős száma-aránya (5:20). Ez az arány is jelzi számunkra, hogy Zichy érsek nem tartozott azok a püspökök közé, akik a testület két világháború közötti irányvonalát meghatározták. Bizonyos mértékig a püspökkari tanácskozások munkamódszerével is elégedetlen volt, 1932 tavaszán pl. javasolta, hogy az ülések tárgysorozatának jelzése az addig szokásos, teljesen rövid meghatározások helyett részletes ismertetéssel-kifejtéssel történjen. A

²⁵ Gergely 1997. 57.

²⁶ Csizmadia 1966. 299-301.

javaslat nyilvánvalóan az érdemi tájékozódást-előkészületeket tette volna lehetővé a püspökök számára, de a testület részéről meglehetősen rövid, száraz határozatot kapott: „*a püspöki kar fenntartja az eddigi gyakorlatot*”.²⁷

A püspöki karon belül bizonyos csoportok kialakulását kétségtelesenül politikai tényezők is befolyásolták. Az 1920-as évek elején érdemes figyelemmel követnünk pl. a legitimizmus kérdéskörét. A püspöki kar ekkor testületileg a legitimizmus alapján állt, de ezen túl nem volt egységes. Zichy a kimondottan aktív, ún. karlista csoportba tartozott, Mikes János szombathelyi és Hanauer István váci püspökök mellett. A másik oldalon, a Horthy-féle kibontakozást támogatók között találjuk Csernoch primást és Prohászka Ottokár székesfehérvári püspököt, vagyis a püspöki kar vezéregyéniségeit.²⁸ Zichy javaslatainak visszautasítását a későbbiekben is gyakran a politikai óvatosság, a kormányzat szándékainak és érzékenységének figyelembe vétele okozhatta, ezzel kapcsolatos jelek érezhetők a püspöki kar vezetésében, ill. a testület döntéseiben is.

Rátérve a konkrétumokra, Zichy támogatott javaslatait számba véve viszonylag apró jelentőségű ügyeket találunk: 1929 tavaszán pl. javasolta, hogy az egyházközségek egységes szabályzata egészüljön ki azzal a ponttal, hogy a főpásztor is nevezhessen ki tagokat a képviselőtestületbe, a hívek hitbuzgalma, társadalmi tevékenysége alapján. A püspöki kar elfogadta a javaslatot azzal a kiegészítéssel, hogy a főpásztorok által kinevezett tagok aránya nem lehet nagyobb a testület létszámának egyötödénél.²⁹

1930 tavaszán a belügyminiszter megkeresését javasolta több ügyben is, így pl. azzal a kéréssel, hogy a földműves ifjúság részére a táncmulatságokat csak az esti harangszóig engedélyezzék, valamint az idegen állampolgárokkal kötött házasságok ügyében, mely kategóriába ekkoriban gyakran a határon túl rekedt magyarok is beletartoztak (idegen állampolgárként pl. nem kérhettek tőlük reverzálíst). Serédi primás megígérte

²⁷ Beke 1992. I/428.

²⁸ Gergely 1997. 106.

²⁹ Beke 1992. I/262.

közreműködését a honosítások gyorsítása érdekében.³⁰

1931 tavaszán Zichy a Sion-hegyi magyar Mária kápolna tervezett megáldása kapcsán kérte, hogy a magyar hívek egymillió szentáldozást ajánljanak fel nemzetükért. Ezt a felajánlást a kápolna falán elhelyezett emléktáblán is szerették volna megörökíteni. A püspöki kar támogatta a kezdeményezést.³¹ 1939 tavaszán pedig a történelmi pillanatokra való tekintettel egy ima, az oratio imperata de Magna Domina elrendelését kérte sikerrel püspöktársaitól.³² Mindkét ügyben-javaslatában megnyilvánult az érsek Mária-tisztelete, mely egész életén át jellemezte.

Az elutasított kezdeményezések sorában a következőket említhetjük:

1926-ban erélyes intézkedések sürgetése a magyar kormánynál a rossz sajtóval szemben, ill. a katolikus sajtó támogatására.³³ 1928-ban közös püspökkari körlevél kezdeményezése az alkoholizmus ellen, ugyanekkor javaslat a szerzetes tanítónők javadalmazásának rendezésére a VKM-nél.³⁴

1931 tavaszán az érsek javasolta, hogy a papnevelő intézetekben hivatalosan vezessék be a cserkészetet, s a papnövényeket képezzék ki cserkészvezetőkké. Ugyanekkor eredménytelenül kérte, hogy kezdeményezzék a polgári házasságról szóló- és a kapcsolódó egyházpolitikai törvények revízióját.³⁵

1932 márciusában a hercegprímást kérte, hogy lépjen fel az erdélyi katolikusok vagyonának mentése érdekében a Szentszéknél. A püspöki kar azonban a magánúton történő tájékoztatásnál többet, közös fellépést és újabb intézkedést taktikai okokból nem látott szükségesnek. Ekkor tette Zichy a fentebb már idézett javaslatát is a püspökkari tanácskozások tárgysorozatával kapcsolatban.³⁶

³⁰ Beke 1992. I/303, 306.

³¹ Beke 1992. I/353-354.

³² Beke 1992. II/215-216.

³³ Beke 1992. I/176.

³⁴ Beke 1992. I/229, I/233.

³⁵ Beke 1992. I/354, I/360.

³⁶ Beke 1992. I/427-428.

1938-ban a Szent István év alkalmával, ahhoz kapcsolódóan Szűz Mária fokozott tiszteletére buzdította volna a híveket, de a püspöki kar külön intézkedést nem kívánt tenni ezzel kapcsolatban.³⁷ Újabb javaslattal állt elő 1939-ben, abból az alkalmából, hogy I. Ferenc József negyedszázada ajánlotta magát Jézus Szentséges Szívének oltalmába. Erről az évfordulóról kívánt megemlékezni az ország koronázó főtemplomában, megújítva a fogadalmat a katolikusság nevében. A püspöki kar nem találta alkalmasnak az időt hasonló ájtatosságokra.³⁸

1940. október 16-án Zichy beszámolt a zsidótörvény által sújtott katolikusok megsegítésére létrehozott bizottság munkájáról, melyet a püspöki kar felkérésére ő vezetett. Felhívta a figyelmet, hogy mind a hatóságok, mind bizonyos katolikus körök is gyakran túlmentek a ténylegesen szükséges intézkedéseken, és keresztény jelszavak alatt gyakran embertelenkedés folyik. A törvény, ill. az önkény által sújtottak védelemre szorulnak. A zsidó munkatáborokban vasárnap is dolgoztatnak, misére nem engedik őket. Javasolta a Szent Kereszt Egyesület létrehozását az egyházközségek szervezetében is. Kérte, hogy a prímás tájékoztódjék a harmadik zsidótörvény ügyében, és írjanak pásztorlevelet a kérdésben, világosan leszögezve az egyház álláspontját. A prímás kifejtette, hogy körlevélben nem kíván foglalkozni a kérdéssel, hozzászólásában ezt Glattfelder Gyula csanádi püspök sem tartotta volna szerencsésnek, bár a püspöki kar egységes véleményét szerinte is érzékeltetni kell a politikusokkal. A konkrét eljárást a prímásra bízták.³⁹ Zichy Gyula – Apor Vilmos győri és Bubnics Mihály rozsnyói püspökök mellett – azok közé tartozott, akik a püspöki karban hasonló kiélezett politikai kérdésekben szorgalmazták a közös és nyilvános állásfoglalást.⁴⁰

Rendszeresen visszatérő sérelme és témája volt Zichy érseknek a kongrua-kulcs módosításának ügye. A lelkészek jövedelmét kiegészítő kongrua finanszírozásához ui. a főpapok a birtokok nagyságrendjének (a

³⁷ Beke 1992. II/180.

³⁸ Beke 1992. II/231-232.

³⁹ Beke 1992. II/257-258.

⁴⁰ Gergely 1997. 137.

földbirtok kataszteri tiszta jövedelmének) megfelelően kiszámított kulcs szerint járultak hozzá. A kulcs azonban nem vette figyelembe sem a birtokviszonyok változásait, sem az egyes birtokok terheit, amelyek pedig jelentős módon befolyásolták a valós jövedelmet. Zichy érsek ezért a kulcsot igazságtalannak tartotta, és módosítását 1932-ben, majd 1935-ben is kezdeményezte, inkább a vagyoadó alapot javasolva kivetési kulcsként. Zichy javaslatát elutasították, majd 1937-ben a püspöki kar levette a kérdést a napirendről. Ezután még két alkalommal, 1940 és 1941 tavaszán próbálkozott az érsek a téma újabb felvetésével, ekkor már az időközben bekövetkezett területi változások is indokolták ennek aktualitását. A püspöki kar elismerte a kérés jogosságát, de újra csak halasztó döntéseket hozott, és kifejezte, hogy a kulcs a birtokok terheinek figyelembe vétele nélkül, továbbra is a kataszteri jövedelmek alapján marad.⁴¹

1932-ben Zichy érsek javasolta, hogy az elnöklete alatt álló javadalmi bizottság foglalkozhasson azzal a tervvel, mely a katolikus egyház nagyjavadalmasainak hiteleit külföldi segítséggel kedvezőbb feltételrendszerű hitelekre konvertálná. A közösen felvett, nagyobb kölcsön a tervek szerint hosszabb távú törlesztést tett volna lehetővé. A püspöki kar azonban nem kívánt tárgyalni a közös kölcsön lehetőségéről. Zichy vizsgálódhatott a részletekről, de ennek nem lehetett következménye a püspöki kar számára.⁴²

Halála után, az érseket búcsúztató püspökkari konferencia jegyzőkönyve szerint elsősorban finom lelkű és buzgó főpapként emlékeztek rá püspöktársai.⁴³

3.7.) Gazdasági nehézségek

A kalocsai érseki javadalom a birtokok nagyságát tekintve a második helyen állt a Trianon utáni Magyarországon, közel 60 ezer kat. holdas kiterjedésével. A birtok kat. tiszta jövedelme 350 ezer aranykorona volt, ez az Egri Főszékeskáptalan és a Pannonhalmi Főapátság után a har-

⁴¹ Beke 1992. I/407-408, II/94-95, II/140, II/241, II/274-275. vö. Csizmadia 1966, 206.

⁴² Beke 1992. I/429-430.

⁴³ Beke 1992. II/340.

madik helyet jelentette a jövedelmek sorrendjében. Igen nagy volt ugyanakkor a javadalom terheltsége: a nyugdíj- és kegyúri terhek tőkésített összege, valamint a pénzügyi és egyéb terhek végső értéke 1928-ban meghaladta a 9 milliót.⁴⁴ A birtok megosztását tekintve a terület kb. harmada volt szántó, harmada erdő, s az utolsó harmad fele részt haszonbérbe adott terület, ill. legelő és rét. A kertek és a szőlők együttes területe 150 kat. hold volt.⁴⁵

A Horthy-korszakban a mezőgazdaságot ért megrázkódtatások nem kerültek el az egyházi birtokokat sem, ahol általában nem volt korszerű a gazdálkodás. Az egyházi birtokokat „fokozottan kötöttnek” nevezték, ez azt jelentette, hogy használatuk szigorú és meglehetősen bonyolult szabályok között zajlott. A javadalmak legfőbb kötelessége a javadalom állagának csorbítatlan fenntartása volt, s ennek ellenőrzését szolgálta a vagyonfelügyelet, melynek értelmében a javadalom bármilyen jogüggyel való megterhelése (pl. ingatlaneladás, bérbeadás, kölcsön felvétele, jelzálog-ügylet) csak a VKM jóváhagyásával volt érvényes. A miniszter jóváhagyásának előfeltétele volt az egyházi felettes hatóság előzetes beleegyezése, amit Magyarországon a püspökségeknél az illetékes érsek, az érsekségek esetében pedig a primás gyakorolt. Az egyházi birtokok említett kötöttsége megnehezítette a hitelnyújtást, a hitelhiány pedig akadályozta a birtokok korszerűsítését, s ebben a helyzetben egy-két nagyobb költségigényű vállalkozás könnyen válságba sodorhatta a birtokot. 1930-ban a vallás- és közoktatásügyi miniszter levélben figyelmeztette a javadalmakat, hogy a nagyobb összegű kölcsönök romlásba dönthetik a javadalmakat, mivel a föld 2-3 %-os jövedelmezősége mellett a kölcsönök kamatlába 10-12 %, s ilyen körülmények között a kölcsön szükségszerűen eladósodáshoz vezet.⁴⁶

A figyelmeztetés ellenére a főpapi birtokok leg többje nem kerülte el az eladósodást. Több helyen zárlatot rendeltek el, másutt miniszteri biztosok tevékenykedtek. 1937-ben a kalocsai érseki uradalom kezelésére

⁴⁴ Balogh-Gergely 1996. 237-238.

⁴⁵ Balogh-Gergely 1996. 242.

⁴⁶ Csizmadia 1966. 179-180.

kellett szanáló bizottságot kiküldeni. Klebelsberg Kunó már 1925-ben aggodalmát fejezte ki Csernoch pímásnak Zichy vagyongazdálkodásával kapcsolatban. Miután az érsek Kalocsa számára 2 milliárdos termelési kölcsönt vett fel, a pécsi javadalmat is nagyobb külföldi kölcsönrel akarta megterhelni. „*A jó Gyula két nagy javadalmat élvez, igénytelen ember, csak a jó Isten tudja, hova lesznek jövedelmei*” – írta a miniszter, aki a nunciust is figyelmeztette a lehetséges veszélyekre.⁴⁷

Zichy Gyula már pécsi püspökségének végén pénzzavarba került. A kultuszminisztérium 1925-ben engedélyezett számára egy 3 milliárdos váltókölcsönt a Pénzügyi Központtól, melyet a következő évben investálni akart, s a javadalmi beruházáshoz további 2 milliárd, összesen tehát 5 milliárd koronát kívánt 35 évre felvenni. Később még azt kérte a püspök, hogy a pécsi káptalan részére 4 milliárd, a papnevelő intézet részére 1 milliárd kölcsönt vehessenek fel a Nagybirtokos Rt. budapesti cégnél, s a megállapodás szerint a kölcsönvevő lekötötte volna magát, hogy terményfeleslegét 20 éven át csak a kölcsönadó cégnek adja át, gazdasági eszközeit is a kölcsönadótól vásárolja. A kultuszminiszter aggódott az említett feltételek miatt, s a pímás elvi szempontból kifogásolta: nem helyes, ha az új javadalmas állásfoglalása előtt ilyen nagy hitelakciót bonyolítanak, ráadásul egyházi birtokok esetében szokatlan feltételekkel. A kölcsön kérdése le is került a napirendről.

A közben kalocsai érsekké kinevezett Zichy gazdálkodása továbbra sem volt nehézségektől és problémáktól mentes. A vagyongazdálkodás vizsgálatára és az adósságok rendezésére 1937-ben kiküldött szanálási bizottság megállapította, hogy a 26 ezer kat. hold erdő kezelése rossz. Rendszertelen volt a pénzgazdálkodás, nagy összegek kamatozatlanul hevertek. A mezőgazdasági birtoknál (14 ezer kat. hold volt bérletben, 18 ezer házi kezelésben) hiányzott a törzsvagyonnál előírt élő és holt felszerelés, pl. 1800 db „számosállat”. Az érseknek és környezetének természetesen kellemetlen volt a szanáló bizottság működése, Zichy ezért szemrehányást is tett a pímásnak, hogy az ő hozzájárulásával történt a vizsgálat, holott nem a rossz gazdálkodás a baj, hanem az, hogy őt a javadalom átvételkor

⁴⁷ Csizmadia 1966. 181.

túláságosan megterhelték. A primás azonban helyeselte a szanáló bizottság működését, csak azt kötötte ki, hogy a szanálás a jogszabályok keretében, a javadalmas személyének kímélésével történjék. Zichy egyébként elvi síkon Róma jogait is féltette, és a miniszteri döntések ellen jogorvoslat biztosítását is kívánta.⁴⁸

A vagyoni kérdésekhez kapcsolható, hogy az érsekségnek Trianon után jelentős birtokai kerültek határon kívül, s e birtokokat ott földreform céljára kisajátították és szétosztották. Zichy Gyula érsek ezért kártérítési pert indított a Hágai Nemzetközi Bíróságnál Jugoszlávia ellen, a kárpótlást meg is ítélték, viszont újabb vitás kérdést eredményezett, hogy a kárpótlás végül kit illet: az egykori javadalmas kalocsai érseket, vagy pedig a területileg illetékes-érintett, 1923-ban létrehozott szabadkai apostoli kormányzóságot? Az ügyben Róma döntését várták, de végül sem az, sem pedig a kárpótlási összeg nem érkezett meg Kalocsára.⁴⁹

Az állandó pénzhány, az említett gazdasági nehézségek minden bizonnyal nagyban nehezítették az érsek munkáját, terveinek megvalósítását.

3.8.) Az érseki székváros, Kalocsa fejlesztése (kórház, lakás-építés, segélyezés)

Milyen környezetet jelentett, milyen feladatokat adott az érseki székváros, Kalocsa az 1920-as és 1930-as években? A város történelmi múltját, intézményrendszerét elsősorban az érsekségnek köszönhette. A 19. század második felében már kiépültek iskolái, melyek között a jezsuiták által vezetett gimnázium országos hírnévű volt, és hasonlóan magas színvonalon végezték a nőképzés feladatát különféle iskoláikban a kalocsai iskolanővérek. Felsőfokú intézményekben történt a tanítóképzés (férfiak és nők számára is), és a papképzés is az egyházmegye szemináriumában, ill. a teológiai főiskoláján. Kalocsán működött az érseki és káptalani birtokok központi igazgatása, s a korábbi káptalani alapítványkezelő hivatal utódként a banki tevékenységet végző Egyházmegyei Takarékpénztár is.

⁴⁸ Csizmadia 1966. 182-183.

⁴⁹ Gergely 1997. 69.

A vitathatatlanul fontos kulturális szerep és az egyházmegyei központi intézményrendszer ellenére a Duna menti kisváros kb. 12 ezer fős lakossága döntő részben mezőgazdasági tevékenységből élt, s így ebben az időszakban igen nehéz gazdasági- és szociális körülmények közé került. Nagy méreteket öltött a szegénység, alig volt munkalehetőség, jelentős volt a lakáshiány és a romló közbiztonságot is gyakran szóvá tették. A munkahelyek teremtését célzó kísérletek sikertelenek maradtak. A pécsi évek után minden bizonnyal furcsa volt Zichy számára, hogy jelentős építkezések, intézményalapítások helyett Kalocsán jóval szerényebb körülmények között tervezhetett, és elsősorban a súlyos problémák enyhítésére nyílt csak lehetősége.

Az érsek legnagyobb kalocsai vállalkozása az Érseki Szent Kereszt Kórház bővítése és újjáépítése volt, melynek jelentősége egyébként túlmutatott a város határain. 1924. november 15-én Vass József kalocsai nagyrépost, miniszterelnök helyettes, népjóléti miniszter részvételével értekezletet tartottak Kalocsán, melynek eredményeként megfogalmazták, hogy a 40-100 ágyásra tervezett kórház költségeihez az érsekség 1 milliárd koronával (és építési telek biztosításával), a kormány 1 milliárd koronával (és a műszerek biztosításával), Kalocsa 1 milliárd koronával és az érintett környék (járás) szintén 1 milliárd koronával járul hozzá.⁵⁰ Vass javaslata az volt, hogy a meglévő, Haynald érsek idején kialakított kórházépületet kell egy emelettel bővíteni, mert ez jelenti a leggazdaságosabb megoldást.⁵¹

1925-1930 között egyébként jelentős fejlődés történt a magyar egészségügyben, az állam komoly támogatásának köszönhetően a kórházak száma 205-ről 233-ra emelkedett, az orvosok száma pedig 5716-ról 8196-ra nőtt. Fontos szerepe volt a fejlődésben az Országos Közegészségügyi Intézetnek is.⁵²

1925 februárjában megkezdték Kalocsán az addig 20 ágyas kórház 40 ágyassá fejlesztését, sebészeti osztály nyílt, melynek főorvosává

⁵⁰ Asbóth-Romsics 1998. 134.

⁵¹ KFL.I.1.a. Kalocsai Kórház 2725/1924.

⁵² Bezerédyné 1967, 228.

Ilk Viktor budapesti sebész orvost nevezték ki. Az épület-bővítési munkák 1926 nyarán kezdődtek és 1927 augusztusában fejeződtek be, az építkezés idején a kórház ideiglenesen a Kísszeminárium épületében működött. 1930-ban egy új épületet, ún. elmepavilont (elmebetegok kezelésére szánt épületet) is építettek, de ez meghaladta az anyagi lehetőségeket, és az épület félkész maradt, felszerelésére már nem volt pénz. Tovább lépni csak az 1940-es évek elején lehetett, ekkorra viszont már az is világhosszúvá vált, hogy az érsekség nem képes a megnövekedett intézmény folyamatos működtetésére, s így az 1942. november 20-án kötött megállapodás értelmében a kórház működtetését Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye vette át.⁵³

Az első világháború után Kalocsán is igen nagy lakáshiány lépett fel, kevés lakás épült, s az is gyenge minőségű volt, és általában nem felelt meg a közegészségügyi követelményeknek (földpadló, szigetelés nélküli, vályog-, ill. vert sárfalú épületek). Az első világháborús rokkanttelepi építkezéseken kívül a 20-as évek elején más nem történt, ez is az érseki közbenjárásnak, és Horthy Miklós közvetlen beavatkozásának volt köszönhető, így kapott a város 2.800.000.- papírkoronát lakásépítésre.⁵⁴

Ezután egészen a második világháborúig a legjelentősebb építettő tevékenységet az Országos Falusi Kislakásépítő Szövetkezet (OFAKSz) végezte, amely törpebirtokok mellett házhelyeket is osztott, és a kérelmezőknek hosszú lejáratú hitelt adott, ez volt a támogatás szokásos formája. Kalocsa járásban csaknem félezer igénylő közül 77-en jutottak így kölcsönhöz. A felhasználást illetően ugyanakkor rengeteg volt a visszaélés, nem megfelelő színvonalú épületeket építettek, és az elkészülteket is civilizálatlanul használták, s gyakran nem voltak képesek törleszteni. Az említett körülmények között nagy eseménynek számított, amikor 1937-ben Gróf Zichy Gyula Érsektelep Alapítvány néven az érsek 9 lakást adott át a városnak. Ezek az épületek közegészségügyi szempontból megfeleltek a kívánalmaknak, a lakók ingyen kapták őket (csak az ingatlanadót kellett fizetniük), viszont az Actio Catholica által ellenőrzött magatartási for-

⁵³ Asbóth-Romsics 1998. 135. Herrmann 2002. 26-39. vö. KFL.I.1.a Kalocsai Kórház 2292/1927, 1561/1930.

⁵⁴ Hámori 2000. 358. Az említett érseki közbenjárás még Várady Lipót Árpád érsek nevéhez fűződött.

mákat itt is teljesíteni kellett, így igyekeztek kiküszöbölni az egyébként gyakori beilleszkedési zavarokat.⁵⁵

A 1920-as évek szegénységében a hatósági szegénygondozás csődöt mondott, a források kevésnek bizonyultak. Az egyházi adománygyűjtéseknek Kalocsán hagyományai voltak, újdonságként jelent meg a gyermekruhákra és élelmiszerre kiterjedő akció, mellyel kapcsolatban az adakozók névsorát a helyi újság mellékleteként rendszeresen közzétették (a virilisták névsorával együtt). Kb. 150-200 családnak adtak át így gyermekruhát, ill. élelmiszert, vagyis lisztet, sőt, cukrot és szalonnát. 1929-től megjelentek a „néma bálók” is Kalocsán, amikor a báli szezon egyik összejövetelének bevételét, pontosabban a bálra szánt összeget az egybegyűltek befizették, s egy előadást hallgattak meg a báli program helyett.⁵⁶

Kalocsán volt egy sikeres, hosszabb ideig fennálló, s az érsekség támogatásából működő segélyezési intézmény, a népkonyha. Általában a téli időszakban, de időnként tovább is működött, a szegényház mellett, nappali melegedővel összekapcsolva. Az igények itt is meghaladták a lehetőségeket, 1937-38 telén pl. 16 ezer egytálételt osztottak ki, ami naponta 160-170-et jelentett. Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye területén a Budapest környéki településeket leszámítva csak Kalocsán és Vácott működött népkonyha, mindkét helyen főpapi támogatással.⁵⁷

Kalocsán is megjelent a szegénygondozás egyik új formája, az „Egri Norma”. Ez az adományokat nem a koldusoknak, hanem központi gyűjtő fórumoknak adta, s azután a szegények közvetlen, otthonukban történő, természetbeni ellátását szerzetes nővérekre bízták (élelmiszer, tüzelő stb.). A tevékenységet regisztrálták, elkerülendő a kéregetések visszaéléseit. Kalocsán a Norma átvételére Zichy érsek 1930-ban tette meg az előkészületeket, utasítva egyházközségeit, hogy írják össze a szegényeiket. Szerzetes munkatársakat is keresett, végül az Egyházközségi Nővérek kongregációjának hat tagja kezdte meg a munkát. Jó néhány évvel később, 1936-tól egyébként a továbbfejlesztett „Magyar Normát” a Belügymi-

⁵⁵ Hámori 2000. 359-361.

⁵⁶ Hámori 2000. 367.

⁵⁷ Hámori 2000. 368.

nisztérium rendeleti úton kötelezővé tette.⁵⁸

Kalocsára a Stefánia Szövetség 1925-ben jutott el, s azután döntő szerepe volt a gyermekvédelemben, a gyermekhalandóság és a gyermeknyomor csökkentésében. Vándorkelengyék, ingyenes orvosi vizsgálatok, iskolatej akció, ingyenes téli gyermekétkeztetés stb. sorolható ide. A szövetség fő bevételi forrása, támogatója Kalocsán az érsek és a káptalan volt.⁵⁹

Az 1930-as évek végétől némileg javultak és bővültek a szociális központi támogatások, 1940-ben megszületett az Országos Nép- és Családvédelmi Alapról (ONCSA) szóló törvény. Kalocsán az érsek tanácsadó testülete, a káptalan adta át a fáskert területét, pontosabban 33 házra elegendő telket, és létrejött a városi Közjóléti Szövetkezet az építkezések háttereként. A szövetkezet élén álló tíz fős testületből öt volt érseki alkalmazott, ill. egyházi személy, s a Szövetkezet irányítását lényegében egy egyházközségi nővér, Apátfalvi Klára látta el.⁶⁰

3.9.) Egyházszerzői tevékenység, plébániák és lelkészségek alapítása

Zichy Gyula érsekségének idején igen jelentős egyházszerzői változások történtek az egyházmegyében, példaként említhetjük az újonnan alapított plébániák-lelkészségek nagy számát, vagy a főesperességek és esperesi kerületek 1934-ben kialakított új beosztását. Az átszervezést egyrészt a Trianon utáni területi változások indokolták, másrészt jelentősen változtak a plébániák alapításának lehetőségei-körülményei is. Ország-szerte nőtt az egyház társadalmi szerepe-tevékenysége, gyarapodtak közösségei. Az új egyházi törvénykönyv 1450. kánonja nem engedélyezett semmiféle kegyúri (patronatusi) jogot az újonnan alapított plébániák esetében. Korábban, az Osztrák-Magyar Monarchia idején az új plébániák szervezését gyakran a kegyúri terheket vállaló személy vagy intézmény keresése lassította-nehezítette, mivel egyre kevesebben vállalták az ezzel

⁵⁸ Hámori 2000. 368-369.

⁵⁹ Hámori 2000. 371-372.

⁶⁰ Hámori 2000. 378-379.

járó komoly anyagi terheket (az egyes plébániák templomainak, ingatlanainak építésében és karbantartásában igen jelentős szerepet vállaltak a kegyurak).

Az újonnan alapított plébániák és lelkészségek száma Zichy érsekségének idején összesen 25 volt (10 plébánia és 15 lelkészség), s ez minden bizonnyal jelentős szervező munkát igényelt, és egyúttal nagy arányú változást is jelentett, ha figyelembe vesszük, hogy a történeti egyházmegye kényszerű megosztása, az országhatár változása után Magyarország határain belül mindössze 45 plébánia maradt. Az átszervezésekre-alapításokra azután került sor, hogy az érsek személyesen végiglátogatta egyházmegyéjét, és mindezek kapcsán 13 új templom is épült.⁶¹

1941 tavaszán a háborúval kapcsolatos délvidéki területgyarapodás részeként visszacsatolt Bácskai Apostoli Kormányzóság (Szabadka központtal, korábban a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye területe volt) megtartotta ugyan különállását, de kormányzását a Szentszék ekkor a kalocsai érsekre bízta. Zichy érsek a kinevezés értelmében 1941. május 26-tól lett bácskai apostoli kormányzó, és ugyanezen a napon Ijjas Józsefet nevezte ki a terület érseki biztosának, aki a továbbiakban Szabadkán képviselte a főpásztort.⁶²

3.10.) Egyházközségek szervezése

Tulajdonképpen az egyházszerzői munkához kapcsolódott, de annak egy tipikusan 20. században terjedő formáját jelentette az egyházközségek szervezése. Ez nem volt egyenlő az imént említett plébánia- és lelkészség alapításokkal, és egészen más teendőket igényelt. A plébánia hagyományosan területi elven kialakított egyházkormányzati egység volt, míg az egyházközségek a plébániákon belül működő hívő közösségek

⁶¹ Sematizmus cleri archidiocesis... 1919, 1942. Plébániák: Öregcsertő 1927, Csikéria 1935, Kalocsa-Szent Imre 1935, Kelebia-Krisztus Király 1935, Mátételke 1936, Bácsszentgyörgy 1940, Bogyiszló 1940, Soltszentimre 1940, Szeremle 1940, Baja-Szent József 1941. Lelkészségek: Állampuszta 1925, Kalocsa-Kórház 1925, Felsőterézhalom 1927, Baja-Szent János 1929, Alsómégy 1930, Baja-Kórház (Rókus) 1933, Kalocsa-Szőlőhegy 1938, és a bácskai székely telepes lelkészségek 1942-ben: Andrásfalva, Andrásmező, Bácsjózseffalva, Istenáldás, Istensegits, Hadiknépe, Hadikújfalva, Horthyvára.

⁶² Gergely 1997. 86. Körlevél (Litterae Circulares) 1941/7. sz. 29-30.

önkormányzati-együttműködési fórumai lettek. Külön szabályzat alapján működtek, melynek egységesített változatát, mintaszabályzatát a püspöki kar jóváhagyta, s a testület 1929-ben azt is elhatározta, hogy minden plébánián meg kell alakítani az egyházközségi szervezetet.⁶³

Az egyházközségek létrehozását igen határozottan és kitartóan sürgette Zichy érsek, szervezésük a püspöki kar által is elfogadott szabályzatok alapján történt. Az érsek a hitélet növekedésének értékes eszközét látta bennük, mely egyben a plébániák anyagi önállósodásának útján is fontos előre lépést jelentett. Az egyházközségek működtetésének célja volt a hívek aktivitásának ösztönzése, a plébániák hívó közösségeinek felelős önállóságra ébredése.

Az egyházmegyei körleveleknek is rendszeres témája lett az egyházközségek megalakításának kérése, valamint az ezzel kapcsolatos hírek, eredmények és hiányosságok említése. 1925-1928 között évente olvashatjuk a sürgetést, majd 1930-ban először tájékozódhatunk az eredményekről, és az 1932-es körlevéli közlés szerint már csak az 14 plébániája volt az egyházmegyének, ahol nem működött még egyházközség, őket a hiányosság pótlására szólították fel. Ugyanekkor a városok esetében már központi tanácsok létrehozását is javasolta az érsek, ez a fórum ui. alkalmas volt a nagyobb településeken több egyházközség teendőinek összehangolására-egyeztetésére. Korábban Baján és Kalocsán alakult már központi tanács, ezeket a kezdeményezéseket üdvözölte és követésre méltónak találta Zichy érsek.⁶⁴

3.11.) Az 1928-as egyházmegyei zsinat

Az egyházmegye életének egyik kiemelkedő eseménye volt az 1928-ban tartott egyházmegyei zsinat.⁶⁵ Az 1918-ban életbe lépett új egyházi törvénykönyv tízéves időközönként kötelezte az egyházmegyéket zsinatok tartására, s ezt a rendelkezést Magyarországon is igyekeztek

⁶³ Az egyházközségekről ld. Katolikus Lexikon II. kötet 924-925.

⁶⁴ Körlevél 1925/11. sz. 31., 1926/13. sz. 49-50., 1927/1. sz. 1-2., 1928/1. sz. 1., 1930/13. sz. 45-46., 1932/4. sz. 11-13.

⁶⁵ A zsinat szó helyett jogilag precízebb és helyesebb volna a szinódus kifejezés, de a korabeli források is inkább a köznyelvben elterjedt zsinat szót alkalmazták.

betartani. A kalocsai zsinat jól illeszkedett a két világháború közötti 13 egyházmegyei zsinat sorozatába, és elsősorban hitéleti-lelkipásztori kérdésekkel foglalkozott. Az 1928 decemberében tartott tanácskozásra közel ötvenévnnyi szünet után került sor Kalocsán, témáit az érsek már az újévi, első körlevelében meghirdette, szervezése és előkészítése egész éven át tartott, s az eredményekről-határozatokról azután 1928. december végén, római „ad limina” látogatásán is beszámolt.⁶⁶

Az 1928. december 5-én tartott egyházmegyei zsinat jegyzőkönyvét, s az érsek által jóváhagyott rendelkezéseket a körlevél is közölte, a tíz bizottságban összesen 140 határozat született, a következő fontosabb témákban:⁶⁷

- ♦ **Felnőttek gyakori szentáldozásához:** papság számára két évente lelkigyakorlat, havi gyónás. Templomok komfortjának fokozása, jó közérzet, kényelmes padok, zárt gyóntatószék stb. biztosítása. Rendszeres gyóntatási lehetőség megkövetelése. Ötévente tartsanak népmissziót és állítsanak fel oltáregyleteket.

- ♦ **Gyermekek gyakori szentáldozásához:** nem kell a katekizmust tudni, fontos az áhítat, vagyis nem kell feltétlenül a szentgyónással sem összekötni az elsőáldozást. A gyónás későbbi, gondos felkészítés eredménye is lehet, okosan bánva a bűn fogalmával. A tanuló ifjúság számára ajánlott a havi gyónási alkalom.⁶⁸

- ♦ **A hitoktatáshoz:** szakfelügyeletét az egyházmegyei főtanfelügyelőség végzi. Szívgyárda egyesület különösen ajánlott. A test nevelése, edzése is fontos, ünnepélyek, előadások, játékok és kirándulások kötelező előírása. Kötelező éves jelentések kérése a hitoktatóktól munkájukról.

- ♦ **Az egyházközségekhez:** minden plébánián-lelkészségen kötelesek megszervezni. A költségvetéseket is kötelesek évente beküldeni.

- ♦ **Egyházi épületek:** mindenütt válasszanak egy gondnokot, aki folyamatosan figyelemmel kíséri az épületek állapotát, a szükséges

⁶⁶ Körlevél 1928/1. sz. 1. (meghirdetés, témák felvetése), 1928/8. sz. 29-30. (tíz bizottság kinevezése), 1928/17. sz. 59. (tagok megválasztása). vö. Gergely 1997, 210-212.

⁶⁷ Körlevél 1928/24. sz. 93-105.

⁶⁸ A gyermekek szentáldozásának szorgalmazása kifejezetten Zichy érsek személyéhez, törekvéseihez köthető, rá ezen a téren római éveiben, X. Pius pápa volt erős hatással.

teendőket. Nagyobb javításokat az egyházközségnek kell elvégezni, de a kisebb munkák a javadalmast terhelik. Bádóg és mázolt szobrok, feszületek öt éven belül eltávolítandók, alkalmazásuk tilos. Nemes anyagokkal kell őket pótolni.

♦ Papi hagyatékhöz: minden javadalmas decimálist fizet papi nyugdíj és szemináriumi célokra, amely a javadalom jövedelmének 3 %-a. A papok hagyatékából a jövőben 10 %-ot vonnak le egyházmegyei célokra, ez a hagyatékok hármas felosztása előtt, mindenképpen levonandó. A végrendeletek írásánál is vegyék figyelembe, tartsák be ezt a 10 %-ot a papok.

♦ Az egykékhez: súlyos gond a születések fogyása, abortusz és fogamzásgátlás elutasítása, gyóntatásnál ezek érvényesítése, növédelmet és csecsemővédelmet megvalósító egyesületek, pl. Stefánia Egylet támogatása, gyermekes családok támogatása, segélyezése a plébániákon.

♦ Az egyházi zenéhez: az orgonák évi hangolása, javítása ügyében keretszerződés, kántorváltás esetén szakértő bizottság meghallgatása kötelező, ne csak a hívek döntsenek. A kántorok játéka folyamatosan felülvizsgálandó, szükség esetén felmenthetőek. Egyházzenei bizottság alakul, az ő véleményük dönt a kántorok szakfelügyeletében.

♦ Temetők rendbetételéhez, színvonalának javításához is sok javaslat volt. Javasolták a temetők körbekerítését, éjjeli zárását, a fásítást, kutak és kálváriák létesítését, az utak kövezését. Ha a plébániák anyagi helyzete ezeket nem tenné lehetővé, a községek (polgári hatóságok) segítsége is kérhető.

♦ A katolikus sajtóhoz: helyi érdekű lapok támogatásának igénye, plébániai értesítők kiadásának követelménye, a katolikus egyesületek minél több hitbuzgalmi lapot járassanak, a papság irodalmi tevékenysége aktivizálódjon. Szív újság konkrét ajánlása, az ellenséges sajtó megnevezésének igénye. Templomi könyves táblák alkalmazása, propaganda célokra az iskolák, ill. gyermekek felhasználása engedélyezett.

3.12.) Iskolák – az egyház előszobái

Zichy érsek gyakran az egyház előszobáinak nevezte az iskolákat, s tulajdonképpen ez a kifejezés önmagában is jelezte, hogy milyen fontos helye volt főpásztori munkájában az oktatásügynek. Közvetlen, személyes

figyelme volt a tanügy, a tanítók munkájára és a gyermekek teljesítményére. A nevelés elsődleges fórumának a családot tartotta, s ezt nem vonta kétségbe nevelési intézményeinek fejlesztésekor sem. Érsekségének idején az elemi iskolák száma jelentősen nőtt (74-ről 113-ra), hasonlóan a tantermek és tanerők száma is (199-370, 199-376), a növekedés tehát 80-90 %-os. Az egy tanerőre jutó gyerekek száma 1914-ben 86, 1942-ben pedig 50 volt. Az óvodák száma 5-ről 17-re nőtt. Két tanítónőképző, egy óvónőképző és két polgári iskola is nyílt kormányzása idején. Szorgalmazta az iskolák népművelési tevékenységét, és nagy szeretettel karolta fel a kisebbségi iskolaügyet, elismerve az egyházmegye nem magyar nyelvű híveinek kulturális jogait.

A kortársak beszámolóí szerint melegen érdekelte a tanügyi igazgatás minden ága: az adminisztráció, ellenőrzés és irányítás kérdései egyaránt foglalkoztatták. Mindig hangoztatta, hogy az ügyek mögött emberek és sorsok állnak, vagyis a szívet is használni kell az ügyintézésnél. A főtanfelügyelőségi ellenőrzésekkel kapcsolatban is megkövetelte, hogy legyenek konstruktívak, előre mutatóak, és ne pusztán kritikusak. Külön látogatókra akarta bízni a tanyasi és a kisebbségi oktatás ellenőrzését, szakosítva a feladatokat. Újjászervezte az espereskerületi iskolalátogatói intézményt. Jól látható, hogy a körülmények javításán, a szervezet tökéletesítésén túl célja volt a tartalom színvonalának biztosítása, ill. lehetőség szerinti emelése is.⁶⁹

3.13.) Missziós tevékenység, zarándokutak

Az első világháború után fordulat következett a katolikus missziók életében, sikerült a politikai háttértől függetleníteni, és egyben új tudományos alapra helyezni a missziós munkát (pl. az antropológia, néprajz, vallástudomány alkalmazásával). XI. Pius pápa célja volt a bennszülött papság kinevelése, s a missziós célok érdekében körleveleivel rendszeresen buzdította a világegyházat. A Magyarországon is élénkülő missziós tevékenységet Zichy Gyula Pécssett és Kalocsán is támogatta. Kalocsán ebben a munkában remek társa is akadt Pál Mátyás személyében, akit

⁶⁹ Pécsi Ferenc igazgató tanító, főtanfelügyelőségi előadó írása Zichy Gyula érsek 17 éves egyházkormányzatának tanügyi eredményeiről. Kalocsai Néplap 1942. május 30. 3.

1927-ben nevezett ki a Kalocsai Szegény Iskolanővérek intézményeinek igazgatójává. Pál Mátyás e megbízatása mellett 1925-1938 között szerkesztette a Katolikus Világmisszió c. negyedéves folyóiratot, melynek jóvedelméből 10 ezer pengőt juttatott a missziók céljaira. Rendszeres résztvevője volt a nemzetközi missziós kongresszusoknak, 1925-ben részt vállalt a budapesti kongresszus szervezésében. Missziós Központot szervezett Kalocsán, ahonnan összefogta-irányította a missziós munkában részt vevő szervezetek és egyesületek munkáját (pl. Unio Cleri, Hitterjesztés Egyesülete, Szent Gyermekség Egyesület), és kezelte az erre a célra szánt pénzforrásokat, a missziós pénztárat. Pál Mátyás hatásának tulajdonítható, hogy a Kalocsai Iskolanővérek egy missziós telep létrehozására vállalkoztak Tamingban⁷⁰. Pál Mátyás nagy hatását jelzi számunkra az is, hogy halála után a nővérek boldoggá avatását kezdeményezték.⁷¹

Újdonság volt az egyházmegye életében, hogy a főpásztor távoli zarándokutakra is vállalkozott a hívek különféle csoportjaival. 1925 júniusában Rómába kísérte a magyar katolikus ifjúság szentévi zarándoklatát, 1929-ben egy hónapos szentföldi zarándoklaton vett részt (hazatérőben Rómát is érintette), 1931-ben újra a Szentföldön járt a Sion-hegyi Mária-kápolna szentelése kapcsán, 1933 októberében pedig ismét Rómában járt a szentév alkalmából. 1934 májusában Czestochowába utazott, népes magyar zarándoklat élén, 1935 szeptemberében pedig Mária-gyűdre vezetett négyezer fős kalocsai egyházmegyes csoportot.⁷² A zarándokutak tehát rendszeresek voltak az érsek életében, s azokon általában a hívek népes serege vette őt körül.

3.14.) A zsidótörvények által sújtott katolikusok védelme (Szent Kereszt Egyesület)

1939 októberében a püspöki kar a zsidótörvény által sújtott kato-

⁷⁰ Ott meghonosodott szerzetesi közösségük egyébként máig is él.

⁷¹ Pál Mátyás (Katymár, 1885. máj. 13. – Kalocsa, 1938. dec. 7.) életére, missziós tevékenységére ld. Katolikus Lexikon X. kötet, 452. Molnárné 2003. valamint KFL.VI.3. Pál Mátyás Missziós Központ iratai.

⁷² Körlevél 1925/9. sz. 25-28., 1929/12. sz. 45-50., 1931/3. sz. 7-9., 1933/8. sz. 23-25., Kalocsai Néplap 1935. szeptember 21. LIX. évf. 40. szám, címlapon

likusok megsegítésére létrehozandó bizottságról határozott, melynek vezetésével-szervezésével Zichy Gyula érseket bízták meg. A bizottság hivatalosan csak néhány hónap múlva alakult meg, de tagjai valójában már december végén munkához láttak. Közvetlen kapcsolatban álltak a Szent Kereszt Egyesülettel, és tevékenységüket a későbbiekben is elsősorban az egyesület segítségével-közvetítésével végezték. A Magyar Szent Kereszt Egyesület a zsidótörvények által érintett katolikusok védelmére alakult 1939-ben. Anyagi alapját elsősorban gyűjtés, ill. gazdag zsidók (pl. Weiss Manfréd) adományai szolgáltatták. Helyi csoportjaik jöttek létre az ország több városában. Elnöke kezdetben Almásy József, a Központi Szeminárium vicerektora volt.⁷³

Zichy Gyula 1940 márciusában kelt jelentéséből tudjuk, hogy befolyásos zsidó személyekkel tárgyalt a lehetőségekről, és 1939 karácsonyán a kalocsai főszékesegyházban mondott beszédében is kérte a konvertiták segítségét. A beszéd után rengeteg levél, megkeresés érkezett az érsekhez, az egyes ügyeket megfelelő tájékozódás után általában Mosonyi Dénes prelátus, Zichy munkatársa kezelte, ill. küldte tovább (lelkiismeretesen, késlekedés nélkül) az illetékeseknek. Ez a munka az országos helyzetet-körülményeket nem tudta alapvetően módosítani, de egyéni mentőakciói-megoldásai hoztak sikereket. Alig több mint két hónap alatt 79 kérvény érkezett Kalocsára, melyeket hamarosan három csoportba osztottak. Az első csoportba a törvény végrehajtásával kapcsolatos panaszok tartoztak, gyakoriak voltak ui. a túlkapások, az indokolatlan és elharmarkodott elbocsátások. A második csoportba a tanúsítványok beszerzésével kapcsolatos kérések kerültek, időnként nehézségeket okozott ui. a keresztény hitre áttért személyek megtérésének igazolása (időpontok, tanúk, írásos feljegyzések). A harmadik csoport a „lelki vigasz” megnevezést viselte, ez alatt jórészt köszönőleveleket kell érteni, amellyel sokan az együttérzést és a segítséget köszönték, ill. bizonyos esetekben lelki gyötrelmeikről számoltak be. (A heti 15-20 hasonló levél érkezése és az ezzel kapcsolatos mindennapos ügyintézés ezután két és fél éven át állandósult Kalocsán.) A püspöki kar számára készült, 1940. március 12-én kelt jelentés végül nyolc személy esetében számol be konkrét ered-

⁷³ Katolikus Lexikon VIII. 405.

ményről, általában az érintettek munkaviszonyát sikerült megmenteni, ill. egy kérelmezőt a toloncházból hoztak ki.⁷⁴

1940-ben nagyobb méreteket öltöttek az átkeresztelkedések, decemberben pedig az előző évihez hasonló karácsonyi beszédet mondott az érsek, mely a sajtó segítségével nagyobb nyilvánosságot is kapott. A „rendszeressé váló” érseki üzenet 1941. dec. 25-én a Nemzeti Újságban jelent meg, a beszéd végét a továbbiakban idézzük: *„A Megváltó születésének napján arra kérem katolikus testvéreimet, segítsenek minden konvertitán, akin segíteni tudnak. Akadályozzák meg, ahol üldözések készül, igyekezzenek gyógyítani, ahol az élet sebet ütött rajtuk. Tudom, hogy sok a szegény, nemcsak konvertita, aki segítségre szorul. Segítsünk mindenkien, akin csak tudunk! Ám ne feledjük el, hogy vannak, akiket az élet üldöz, rajtuk sokan akarnak segíteni, s vannak, akiket a korszellem üldöz... Az értük való helytállás és az ő megsegítésük a népszerűtlenség miatt bizonyos keresztényi hősiességet kíván, ezért ritkábban van részük a felebaráti szeretetben. Akinek szíve megnyílik kérő szavamra, küldje adományát a Magyar Szent Kereszt Egyesület címére, IV. Petőfi-tér 2. Isten áldását kérem a szent estén mindazokra, akik meghallgatják kérésemet. Gróf Zichy Gyula kalocsai érsek”*⁷⁵

A hasonló kiállás-segítség valóban népszerűtlen volt, s az érseket is támadták ezzel kapcsolatos megnyilvánulásai miatt. 1940 decemberében pl. Maróthy Károly a Pesti Újságban fejti ki „Segítsük-e a kitért zsidókat?” c. cikkében, hogy az érseknek legfeljebb a zsidó-katolikusok vallásgyakorlata biztosításában volna dolga, egyéb ügyekkel felesleges foglalkoznia. Határozottan szerencsétlennek tartja az érsek megnyilvánulásait, a következő magyarázattal: *„Akiiket a fajvédelem nevében lassan visszaszorítunk, azokat az egyház nevében visszahelyezzük állásaikba? Mi ez? Egy zsidó ellentörvény, vagy állásvisszaszerző akció?”*⁷⁶ A hasonló támadások miatt az érsek munkatársai is fokozottan figyeltek, és a legkisebb jelekből is arra következtethettek, hogy Zichy eláll a Szent Kereszt

⁷⁴ KFL.I.1.a. Politica, Zsidótörvény, 936/1940.

⁷⁵ Nemzeti Újság, 1941. december 25. (csütörtök) 12. o.

⁷⁶ Pesti Újság, II. évfolyam, 294. szám. 1940. december 28. 3. o.

Egyesület támogatásától. 1942 március 31-én pl. Ijjas József, szabadkai érseki biztos írt levelet az érseknek azzal a kérdéssel, hogy változott-e megítélése az egyesülettel kapcsolatban, mert ebben az esetben ő is megszakit minden összeköttetést velük. (Ijjas korábban lelki vezetője volt az egyesületnek, és nem sokkal a levél írása előtt az egyesület társelnökévé választották.) Leveléből kiderül, hogy bizonytalankodásának oka mindössze a következő volt: a Kalocsai Néplapban megjelent egy cikk, amely a Magyar Nemzet napilap egyik „botlását” ostorozta, és ennek kapcsán megjegyezte, hogy a Szent Kereszt Egyesületnek nevezett kikeresztelkedett zsidók egyesülete is e lap mögé húzódik meg. Ijjas nem értette, hogy egy ilyen pejoratív összefüggés hogyan jelenthetett meg az érsek befolyása alá tartozó lapban. Kalocsáról Mosonyi Dénes válaszolt 1942. április 5-én, és megnyugtatta az érseki biztost, hogy a lap közléséről az érseknek sajnos nem volt tudomása, azt természetesen nem helyesli, sőt azóta a szerkesztőséget is nagyobb elővigyázatra intette. Kérte Ijjast, hogy a Szent Kereszt Egyesülettel semmi esetre se szakítson, inkább továbbra is segítse. Az érsek tehát minden nehézség ellenére haláláig kitartott az egyesület támogatásában.⁷⁷

Zichy figyelme egyébként az országhatáron túlra is kiterjedt, 1942. április 7-én kelt pl. Keresztes Fischer Ferenc belügyminiszternek címzett levele, melyben fájjalta a szlovákiai eseményeket: „*Húsvét ünnepeig, amidőn a keresztény világ annak emlékezetét ülte, hogy Krisztus Urunk mindenkiért egyformán életét adta a keresztfán, tudomásom szerint körülbelül 8.000 embert vittek ki Szlovákiából, túlnyomóan fiatal férfit és nőt. Mégpedig tekintet nélkül arra, vajon keresztény-e vagy sem, csak azt nézték, áll-e reájuk az úgynevezett szlovák zsidókódex zsidómeghatározása?*” Az érsek kifejtette, hogy ő először csak a sajtóból értesült a hírekről, de Slachta Margit, a Szociális Nővérek Társaságának főnökhelyettese március 25-31. között Pozsonyban járt, hogy „a sok mendemondából kihámozza az igazságot”. Neki alkalma volt a kitelepítendőkhöz fordulni és a velük való bánásmódról sok mindent megtudni. (A hírek szerint lengyel és ukrán földre vitték őket munkaszolgálatra.) Az érsek

⁷⁷ KFL.I.1.a. Politica, Zsidótörvény, szám nélkül, Érsk. 1942. ápr. 2. (Érseki Biztosi Hivatal, Szabadka iktatószáma 480/1942.)

elismerte, hogy a magyar kormánynak erre az ügyre nincsen közvetlen befolyása, de mégis a miniszter keresztény lelkiismeretére hivatkozva szóvá tette a történeteket, és leszögezte: „Egyáltalán nem áll és nem is állhat, hogy felelős egyházi hatóság helyeselte volna ezt az intézkedést, mert kiáltóan ellenkezik a természetjog alapelveivel.” „Mekkora fájdalom foghat el minden egyenes embert, ha ilyen mélyre süllyed a gyűlölet őrjöngésében egy – különben kereszténységével hivalkodó – ország!” Zichy azt is megírta, hogy tudomása szerint a pápa is elítéli a történeteket (a fogalmazványban itt először Bursio pozsonyi pápai nunciusra hivatkozott, de ezt a tisztázatból már törölték, és az általánosabb „ertesülesem szerint” formulára cserélték). Majd konkrét segítségnyújtási javaslatot is adott: „Azt hiszem, hogy lesznek, akik magyar területre igyekeznek menekülni. S Nagyméltóságodnak módja volna legalább is bizonyos számú leányt és asszonyt megmenteni attól a szörnyű sorstól, amely rájuk vár, hogyha a magyar földre menekülteket emberséges elbánásban részesítenők. Azok a nők, akik ilyen körülmények között keresnek oltalmat a határ átlépésével, joggal elvárhatják egy keresztény államtól, hogy ha már mást nem tesz érdekükben, legalább nem vesz tudomást róluk... Kérve kérem a magyar kormányt, gyakorolja ezekkel a nőkkel azt az emberséget és könyörületet, amelyre hazánkat keresztény volta kötelezi!”⁷⁸

Az idézett levelét-kérését az érsek Serédi Jusztinián bíboros hercegprímás, esztergomi érseknek is elküldte. Innen választ is olvashattunk, melyet 1942. május 20-án, tehát már Zichy érsek halála után fogalmaztak. Levelében a prímás közölte, hogy a szlovákiai zsidó törvény végrehajtásával sajnos nem tud foglalkozni, egy idegen állam belügyi természetű rendelkezéseire ui. igen nehéz lenne befolyást gyakorolni, és a külpolitika vonatkozásokat is figyelembe kell venni.⁷⁹

Amint azt korábban már említettük, 1940. október 16-án Zichy

⁷⁸ KFL.I.1.a. Politica, Zsidótörvény, szám nélkül (gépelt fogalmazvány)

⁷⁹ KFL.I.1.a. Politica, Zsidótörvény, 3552/1942. Ér. 1942. máj. 23-án. Elintézés: sajnálatos tudomásul. Ad acta.

érsek a püspöki karban is beszámolt az általa vezetett bizottság munkájáról, és javasolta a Szent Kereszt Egyesület helyi csoportjainak megalakítását az egyházközségekben, ill. közös püspökkari körlevelet is kezdeményezett, de javaslatait nem támogatták. Határozottabb közös állásfoglalásra-tiltakozásra csak később került sor az egyházi vezetők részéről. A főpapok ugyan politikai fórumokon, az országgyűlésben és a kormány tagjaival folytatott tárgyalásaikon kifejtették aggályaikat a zsidótörvények miatt, de körlevéli közlésre-megnyilatkozásra még sokáig nem vállalkoztak. Végül évekkel Zichy halála után, 1944 júniusának végére született meg az a körlevél, amely a magyar püspöki kar nevében elítélte a zsidóüldözést, a deportálásokat és az üldözöttek tömeges megsemmisítését. De ezt a június 29-re datált körlevelet sem sikerült az ország valamennyi templomában felolvastatni, mivel a terjesztés fázisában a kormány közbeavatkozott.⁸⁰

3.15.) Zichy érsek halála – kit gyászoltak benne a kortársak?

Annak ellenére, hogy az érsek kalocsai évei során szigorú diétára kényszerült, és több súlyos műtéten is átesett (ezüstgégével élt), halála végül mégis váratlanul történt: 1942 tavaszán bérmakörútját kellett megszakítania, és rosszullete után két nappal, 1942. május 20-án, Kalocsán elhunyt. A halál okaként fertőző agyhártyagyulladás említettek⁸¹. A bérmaút következő állomása Szabadka lett volna, ahová az érsek régóta készült, s ez lett volna az első útja egyházmegyéje visszacsatolt területére...

Személyében országszerte elsősorban a szentéletű, buzgó főpapa emlékeztek. A sajtóban a következőképpen jellemezték életmódját: Naponta egy órát töltött az érseki kertben, sokat dolgozószobája csendjében, de a legtöbbit mégis a kápolnában. Életének középpontjában az imádság, az Istenkeresés állt. „*Nemigen volt még nála buzgóbb Főpásztorunk. A félnék természet a buzgóság szent hevében néha egészen izzóvá lett. Ilyenkor lobogott, lángolt, világosságot árasztott és melegített. Ha*

⁸⁰ Gergely 1997, 116-117.

⁸¹ A halotti anyakönyvben gennyes agyhártyalob szerepel. Az érseket május 26-án, Serédi Jusztinián hercegprímás temette. Ld. KFL.I.1.d. Kalocsa-Belváros M 1942. 51. sz. bejegyzés.

szószékre lépett, halkán kezdte, tűzben égve fejezte be. Az országban csak mint a szent Főpapot ismerték, aki a gyermek ártatlanságában, a fehér lélek szépségében tündöklök és vonz, aki bár igazi főúr, előkelő származással, érseki nagy közjogi méltósággal rendelkezik, de mindig minden felépésében tud utolérhetetlenül szerény és alázatos lenni. Nem volt nyájas és leereszkedő, hanem előkelően finom és szerény. Mindenki érezte egészen rendkívüli úri mivoltát anélkül, hogy ő maga ezt a legcsekélyebb fokban éreztette volna.

Jósága közismert volt, úgyhogy általában csak a jóságos Érsek úrról beszélt mindenki. Személye oly magasan állott tündöklő erényeivel és páratlanul finom, nemes lelkiületével, hogy őt soha senki megsérteni nem merte és nem akarta. Úgy érezte mindenki, hogy minden kritikán felül áll. Ha a kormányzása néha egyesek részéről keményebb megítélés alá esett is, személye akkor is minden emberi megítélés alól kivétellett. ”⁸²

Életszentsége, buzgósa mellett adakozókészségét is kiemelték. Megállapították, hogy nem volt olyan országos jellegű vagy egyházmegyei katolikus mozgalom, amely benne lelkes támogatóra ne talált volna. Áldozatkészségével messze felülmúlt másokat, bőkezűsége a régi, tehetős főpapakéhoz hasonlítható, őt azonban ez az adott körülmények között szinte az anyagi romlás szélére taszította. „Talán csak egy hibája volt, hogy mindig adott...egy pillanatig nem állt meg adakozó készsége.”⁸³

Zichy érsek jó kapcsolata első egyházmegyéjével, Péccsel egészen haláláig megmaradt, s a bevezetőben említettekben láthattuk, hogy érzelmileg milyen fontos volt ez a kapcsolat számára. A pécsi vonatkozású ügyek folytonosságát és jelentőségét a levéltárban fennmaradt iratok is jól jelzik az utókor számára.⁸⁴

A kortárs jellemzések és búcsúztatók jó néhány jelzője több mint hatvan év elteltével is találónak és igaznak mondható. Gróf zichi és vászonkeői Zichy Gyula volt az utolsó arisztokrata a kalocsai érseki széken a

⁸² Kalocsai Néplap 1942. május 23. címlapon

⁸³ Kalocsai Néplap 1942. május 23. címlapon

⁸⁴ Ld. külön iktatási tárgyszavak: KFL.I.1.a. Pécsi ügyek (1929-1942) 0,18 ifm, Váskai apátság (1928-1942) 0,38 ifm stb.

20. században. Sokat emlegetett finom, úri modora és határozott küldetésstudata emelte hivatalának tekintélyét, és nagy tiszteletet eredményezett környezete részéről. Fentebb említett életmódjából adódóan (miszerint a legtöbb időt érseki magánkápolnájában, imádsággal töltötte), hivatali elfoglaltságain kívül viszonylag keveset találkozott papjaival és híveivel. Ezek a találkozások azonban általában emlékezetesek voltak az érintettek számára, és sokakat ért el jó szívének és szeretetének kisebb-nagyobb jeleivel.

Nem volt jó gazda a szó anyagi értelmében, a pénzügyi szempontokat-megfontolásokat ui. rendszeresen alárendelte a nemes céloknak-kezdeményezéseknek. Vállalta az ezzel kapcsolatos kellemetlenségeket, a kedvezőtlen megítélést, mert a célokat fontosabbnak érezte, és nehezen viselte a tétlenséget, amikor elvei-meggyőződése és a konkrét anyagi-cselekvési lehetőségek ütköztek. Idős kora, betegsége ellenére ezekben a helyzetekben és az ilyenkor megnyilvánuló döntéseiben-kezdeményezéseiben volt valami fiatalos lendület, gyermeki tisztaság és meg nem alkuvás. Ezért nevezte őt környezete (kritikusai is) jóságosnak, csak valószínűleg más hangsúllyal ejtették e szót azok, akik lelkületét értékelték és másként a javadalom sorsáért aggódó miniszter.

Zichy Gyula lelkületében meghatározó volt a jezsuita nevelés, a Rómában töltött évek hatása, a pápák szolgálata-közelsége. Kinevezésében és későbbi munkájában is a római szempontok-elvárások érvényesültek. Az érsek nem sokat „temporizált” anyagi-politikai érvek-érzékenységek miatt, hanem inkább meggyőződését és lelkiismeretét helyezte előtérbe, és azt buzgón követte a mindennapokban, még ha nem is kedveztek neki a körülmények.

3.16.) Az 1943-as érsekváltás, a bácskai joghatóság és nemzetiségek

A háborús helyzetben, Bácska visszacsatolása után, számos nehéz konfliktus (pl. Budanovic Lajos c. püspök, szabadkai apostoli adminisztrátor eltávolítása Szabadkáról, egyéb nemzetiségi sérelmek) közepette az érseki széket olyan tapasztalt vezetőre kellett bízni, aki kezelni tudja a bonyolult helyzeteket, és jó politikai érzékkel rendelkezik. Először Glattfelder Gyula csanádi püspök kapta meg Rómából a kinevezést, de ő végül

egészségi állapotára való tekintettel lemondott. Ezt követően esett Grösz József szombathelyi püspökre a Szentszék választása, aki 1943-ban érkezett Kalocsára, igyekezett helyreállítani a kapcsolatot Budanovic c. püspökkel, volt adminisztrátorral, és megerősítette az elődje által kinevezett Ijjas Józsefet szabadkai érseki biztosi hivatalában. 1941 májusától ugyanis a Belügyminisztérium Budanovic Lajos mozgásszabadságát két éven át korlátozta, ez idő alatt Budapesten, majd Mátraverebélyen tartózkodott. 1943 május 26-án térhetett vissza Szabadkára, amikor további internálását már nem tartották kívánatosnak. A Bácsi Apostoli Adminisztrátúra kormányzásának jogát az említett időszakban tehát Kalocsa gyakorolta, s a joghatóságot Grösz érsek a hadi helyzet alakulása miatt 1944. december 20-án adta át újra Budanovichnak, általános helynöki felhatalmazással, majd 1946. június 13-án, a Szentszék intézkedése révén a püspök újra teljes jogú kormányzó lett.⁸⁵

A bácskai katolikusok nemzetiségi viszonyait tekintve érdekes megállapításokat tett Ijjas József érseki biztos 1941-ben. Jelentése szerint a kb. félmillió katolikus hívő nagy része ekkor magyar volt, az itt élő magyarok pedig főként katolikusok voltak. Ijjas megfogalmazása szerint hitük összetartó erő a számukra, amelyet a megszállás két évtizede alatt hűségesen megőriztek. Sokkal nehezebb a helyzete a többi nemzetiségnek, főként az itt élő két kis szláv nemzetiségnek, a bunyevácoknak és a sokácoknak, akik a szerb uralom miatt kényszerhelyzetbe kerültek, mivel a szerbek a saját nemzetiségüket akarták erősíteni általuk: államosították az iskoláikat, szerb tanítókkal, cirill betűkkel tanították írni és olvasni a gyermekeiket. Ijjas szerint ezért menedéket kerestek azáltal, hogy horvátoknak jelentették ki magukat. Mindezt aztán történelmi adatokkal is igyekeztek alátámasztani. Politikai magatartásukban inkább húztak a horvátok felé, átvették nyelvüket is, Horvátországban végezték iskoláikat, nem csoda, hogy ma már a bunyevác és sokác értelmiség magát egyszerűen horvátnak vallja. Sajátos módon kevesek maradtak öntudatos nemzetiségiek, ők pedig valójában éppen a szerbbarátok. Ijjas (eredeti nevén: Ikoity) József tehát egyértelműen hitet tett az önálló bunyevác és sokác nemzetiségi identitás mellett, melyet a 20. század kiélezett politikai

⁸⁵ Török 1999. 34-35. Tóth 2008. 133-137.

viszonyai egyre inkább feloldottak. Mégis lelkesen folytatta: „*Ez a nemzetiség hűséges államalkotó polgára lesz a magyar hazának, ha nemzetiségi, népi életét úgy élheti, ahogy azt Szent István birodalma neki biztosítja*”. A német kisebbségről szólva viszont szomorúan jelentette, hogy többségük a náci agitáció áldozatává vált. A németajkú településeken a házakon, de még a templomtornyokon is horogkeresztes zászlók lengenek. Volt olyan község, ahol a magyarok bevonulása után két nap alatt négy magyarelles tüntetést is tartottak. Agitátoraik azzal bujtogattak, hogy hamarosan a német Harmadik Birodalom uralma alá fog kerülni a terület. Felekezeti téren szomorú következményei voltak mindennek, sokan a lelkipásztoraik ellen fordultak. Több kiváló lelkipásztort értek rendszeres inzultusok, és az egyházi kiadású német nyelvű sajtót is támadások érték, így a Donau című újságot tüntetők égették el ünnepélyesen. Felekezeti iskolákról nem akarnak hallani és a vallásos társulatokat sem tűrik meg, a húsvéti szentgyónást és szentáldozást is csak egynegyedük végezte el, csak az öregek és a gyermekek járnak templomba – állapította meg szomorúan az érseki biztos.⁸⁶

Az 1943-ban kinevezett Grósz József volt az utolsó érsek, aki a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye teljes területével-eszköztárával és az érseki uradalom birtokaival-vagyonával rendelkezett. Politikai érzéke, ítélőképessége és helyzetfelismerése valóban kiváló volt, jól látható ez 1944 őszétől vezetett, nyomtatásban is megjelent naplójából. Mégis szinte mindent el kellett veszítenie: alig egy év múltán, a front közeledtével végleg elszakadt a Bácsi Apostoli Adminisztrátúra területe, majd hamarosan sor került a földbirtokok, az egyházi vagyon és az iskolák államosítására. A háború idején papjait mentő, értük közbenjáró főpap ekkor talán még nem sejtette, hogy néhány éven belül maga is üldöztetést szenved, és megtapasztalja a teljes kiszolgáltatottságot a kommunista hatalom börtönében, elsötétített magánzárkájában.

3.17.) Grósz érsek, a város védelmezője (1944-1945)

1944 őszén heteken át szekérkaravánok és gyalogos tömegek vonultak át Kalocsán: a közeledő front és a szerb partizánok rémtettei elől

⁸⁶ Tóth 2008. 129-131.

menekült Dunántúlra a német nemzetiségű bácskai lakosság, és a néhány évvel korábban, Bácskában letelepített bukovinai székely telepések tömege, sok-sok megfélemlített család. A hatóságok elrendelték Kalocsa környékének kiürítését-kitelepítését, és az érseket is távozásra szólították fel a nála többször is megjelenő csendőrtisztek. Grósz érsek azonban határozottan visszautasította kérésüket, és székvárosában maradt. Igyekezett megnyugtatólag fellépni, s az esztelen kitelepítést megakadályozni. Az átvonulóknak meleg teát és levest osztottak az érseki uradalom konyhájáról. 1944. október 31-én, kisebb környékbeli harcok után az orosz csapatok elfoglalták Kalocsát. Szinte bizonyos, hogy nem felel meg a valóságnak az az elterjedt vélekedés, miszerint Grósz érsek az orosz katonákat a város szélén, kenyérrel és sóval várta volna. De valóban késlekedés nélkül, azonnal fogadta székházában a parancsnokot, és később is jó kapcsolatokat ápolt a megszálló katonai vezetőkkel, segédkezett ellátásuk biztosításában, így aztán azok az ő kéréseit is általában teljesíteni igyekeztek. Az érsek a környékbeli lakosság legfőbb védnökévé vált, aki a katonák túlkapásai, garázdálkodása esetén panaszt emelhetett, s a zaklatások elől menekülőket elrejthette. Teljesen érthető és helyénvaló tehát, hogy Kalocsán álló szobránál neve mellé vésték, hogy „a város védelmezője”.⁸⁷

4.) Az egyház intézményei és szervezete elleni támadások kora (1945-1961)

1945. április 4-én, szovjet kezdeményezésre a kormány kiutasította Budapestről Angelo Rotta apostoli nunciust, akit egyébként szerettek és tiszteltek Magyarországon. (A dátum máshonnan is ismerős, az egybeesés elgondolkodtató, de legalábbis érdekes.) Az indoklás banális volt: a kormánynak egyelőre nincsenek másutt követei, így nálunk se legyenek külföldi követek. Rottának felrótták, hogy a nunciatúra a háború idején is működött, s így a nyilas hatalommal is érintkezett. Ezzel megszűnt a

⁸⁷ 1944 őszenek-telének eseményeit részletesen megörökíti Grósz érsek naplója. Ld. Grósz-napló 11-85.

diplomáciai kapcsolat Magyarország és az Apostoli Szentsték között, és néhány sikertelen helyreállítási kísérlet után, 1948-tól az 1960-as évek elejéig ezután mindenfajta legális kapcsolat szünetelt a hazai egyház és Róma között is. A Magyar Kommunista Párt irányításával kezdetét vette azon cselekmények változatos sora, melyek nyilvánvalóan a Magyar Katolikus Egyház intézményes visszaszorítását, megtörését (sőt a tervek szerint kb. 20 éves távlatban a megszüntetését) célozták, s amelyek a külföldtől egyre inkább elszigetelve, a Szovjetunióval a háttérben gyakorlatilag zavartalanul folyhattak. A kormányzati kommunikációt tekintve mindez az állam és az egyház elválasztása, ill. a vallásszabadság biztosításának jegyében történt. 1945 után néhány éven át a többpártrendszer működése még bizonyos féket jelentett, de 1948-tól, a kommunista politika egyeduralmától kezdődően teljesen szabadon válogattak az eszközökben, s ez az „eszköztár” minden képzeletet felülmúlt. Az egyházellenes ideológia és a gyakorlati lépések meghatározása terén is fontos szerepe volt Moszkvának a háttérben. Az említett nehéz időszak, az intézményes üldözés kora Kalocsán Grósz érsek szolgálatának idejére esett.⁸⁸

4.1.) Egyenlőtlen erőviszonyok között, úton az 1950-es „megálapodásig”

A távozó nuncius 1945. április 5-én, Budapesten Grósz érsekre bízta „helyettesítését”, felhatalmazva őt a szükséges egyházi felmentések (fakultások) megadására, s ezt a találkozót-búcsúzást szimbolikusan is tekinthetjük: Grósz érsekre vezető szerep várt az elkövetkező időkben a Magyar Katolikus Egyház életében. Az esztergomi primási szék ekkor üresedésben volt, s az augusztusi kinevezés után Mindszenty József mindössze három éven át tevékenykedhetett szabadon, 1948 karácsonján letartóztatták. Grósz érsek tehát 1945 tavaszán-nyarán, majd 1948-1961 között is a püspöki kar élén állt (megszakítással, mivel 1951-1956 között börtönben volt).

⁸⁸ A 4.1-4.6.) fejezetek eseménytörténeti hátterét a kötetben közölt kronológia adja. Az országos események forrásai elsősorban Balogh Margit-Gergely Jenő: Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992. Kronológia c. kötetéből és Salacz Gábor: A Magyar Katolikus Egyház tizenhét esztendeje c. munkájából származnak, az egyházmegyei események forrásai általában a körlevéli közlések. A következőkben csak az ettől eltérő forrásokat tüntetjük fel a lábjegyzetekben.

Az érsek még 1945 áprilisában tiltakozott a földreformrendelet egyházra sérelmes intézkedései ellen. A nagybirtokok (szántók, erdők, esz-közök és a kapcsolódó ingatlan-vagyon) államosításával ui. a kiterjedt egyházi intézményrendszer a létalapját veszítette el anélkül, hogy helyettesítéséről gondoskodtak volna. (Az átvett egyházi birtokoknak csak egy kis részét, kb. harmadát osztották szét a földreform keretében, nagyobb része az állam tulajdonában maradt.) Veszélybe került számos intézmény működése, s a papi fizetések későbbi állami meghatározása-folyósítása pedig hosszú távra kiszolgáltatott helyzetet teremtett.

A fronttal elvonuló orosz katonák után következtek a politikai rendőrség zaklatásai és a politikai tisztázó eljárások megpróbáltatásai. Grósz érsek naplójában 1945 májusában úgy fogalmazott, hogy az orosz katonai parancsnokság idején bizonyos értelemben jobb volt a helyzet Kalocsán, mint a politikai rendőrség terrorja idején (ekkoriban az érsek több udvari papját, közvetlen munkatársát is letartóztatták).

1946-ban felszámolták a katolikus társadalmi-, szociális- és ifjúsági szervezeteket (csak néhány hitbuzgalmi jellegű, „templomba zárható” egyesület működhetett tovább). A támadások ellenük valójában már 1945 nyarán megkezdődtek, de Grósz érseknek akkor még sikerült néhány esetben jogorvoslatot kapnia a helyi túlkapásokkal (általában kommunista párti polgármesterek döntéseivel) szemben. A következő évben viszont már országos hatállyal, a Belügyminisztériumban tiltották be sorra a hasonló egyesületek működését, és minden főpapi tiltakozás hatástalan maradt. A Kalocsai Főegyházmegyében elsősorban a Kalot és a Kalász volt elterjedt, s a feloszlott egyesületek taglétszáma becslésünk szerint összességében meghaladta a tízezret.⁸⁹

1947-ben a kormányzat tárgyalásokat kezdeményezett az egyházakkal a demokratikus reformok elismerése érdekében. Mindszenty nem volt hajlandó a kért nyilatkozatokat megtenni, viszont október végén a miniszterelnökhöz címzett, nyílt levelében tiltakozott a lelkiismereti szabadságon esett sorozatos sérelmek miatt. A levél közlése után az Új Ember c. hetilapot egy hónapra betiltották. A politikai feszültség fokozódott, az

⁸⁹ A létszámot tekintve a becsléshez az 1942-es sematizmus plébániánkénti közlései adnak alapot.

egyházzal szembeni vádak keresztüzében elsősorban Mindszenty hercegprímás állt.

1948 nyarán államosították az egyházi iskolákat, összesen 6.505 intézményt (ebből 5.407 általános- és népiskola, 98 tanító(nő)képző és líceum, valamint 113 gimnázium volt, és az állami státusba került volt felekezeti pedagógusok létszáma megközelítette a 18 ezer főt)⁹⁰ Megkezdődtek az első letartóztatások, papokkal szembeni politikai perek (Pócs-petri-ügy, Lénárd Ödön elítélése). A kritikus helyzet megoszlást keltett, neves közéleti személyiségek szólították fel előbb megegyezésre, majd önkéntes lemondásra Mindszenty prímást, s a püspöki karon belül is felmerült a megegyezés, a „modus vivendi” elfogadásának gondolata. Ezt az álláspontot, a hosszú távra szóló új helyzetben az együttélés kereteinek megkeresését-kidolgozását elsősorban Czapik Gyula egri érsek (1943-1956) képviselte, s ezzel volt kapcsolatos a kalocsai születésű Mócsy Imre jezsuita szerzetes év végi, eredménytelen római diplomáciai küldetése is. Grósz érsek ebben a helyzetben elsősorban a püspöki kar egységének megteremtését látta fontosnak, és az 1948. november 3-i konferencián, napirend előtti felszólalásában kiállt Mindszenty mellett. A püspöki kar egységét ezzel sajtónyilatkozat szintjén sikerült ugyan elérnie, de a belső egység nem állt helyre. Az utókor természetesen gyakran felteszi a kérdést, hogy melyik út lett volna az igazán célravezető, mi lett volna igazán helyes? Anélkül, hogy a „mi lett volna, ha” kérdéskörbe bonyolódnánk, az eredményt tekintve le kell szögeznünk, hogy elkerülhetetlenül az történt, amit a pártállami diktatúra akart. A hősiesség szembenállás és a megalázó helyzeteket is vállaló kompromisszum keresés egyaránt az intézményes egyház gúzsba kötéséhez vezetett, s azt megakadályozni nem tudta.

1948. december 26-án az ÁVH letartóztatta Mindszenty József bíboros hercegprímást, másnap Kádár János belügyminiszter lemondásra szólította fel Grósz József kalocsai érseket is. XII. Pius pápa 1949 januárjában az eljárást körlevelében elítélte, s a magyar főpásztorokat bátor helytállásra buzdította, melynek eredményeként a püspöki kar Grósz vezetésével végül úgy döntött, hogy az egyház és állam viszonyáról a történetek ellenére sem kezdenek tárgyalásokat, mert csak az Apostoli

⁹⁰ Balogh-Szabó 2002. 11.

Szentszékkal egyetértésben cselekedhetnek. Egy hónapon belül, koncepció per keretében életfogytiglani fegyházra ítélték Mindszenty bíborost. A püspöki kar azonban nem volt hajlandó a primásról elítélően nyilatkozni, és ügyével ekkor még megegyezési tárgyalásokat sem sikerült a kormánynak kicsikarni.

A pápa 1949. február 14-én, a Rómában tartott titkos konzisztóriumon ünnepélyesen megbélyegezte Mindszenty bíboros perbe fogását és elítélését. (Ezt egyébként hamarosan az ENSZ közgyűlésén is megtették.) Grósz érsek ezt követően javaslatot tett a pápa beszédének közlésére, de ezt püspöktársai ellenezték, s a szöveget végül Magyarországon nem hozták nyilvánosságra.

1949. augusztus 18-án az országgyűlés elfogadta a Magyar Népköztársaság alkotmányát, melynek 54. §-a kimondta az állampolgárok lelkiismereti szabadságát és a vallás szabad gyakorlásának jogát, valamint az egyház és az állam szétválasztását. Köztudott, hogy az említett jogokat még sokáig súlyosan sértették-korlátozták, viszont az alkotmányra tett esküt, s ezzel a politikai rendszer legitimálását az egyházi személyektől is megkívták, s ez újabb konfliktusok forrása lett.

1949 szeptemberében a kormány – az előző évi ígéretekkel ellentétben – eltörölte a kötelező hitoktatást, helyette annak fakultatív formáját vezették be, de adminisztratív intézkedésekkel (pl. beiratkozások idejének-módjának korlátozása) azt is megnehezítették. A kormányzat világos célja a hitoktatásban részesülők számának lemorzsolása volt, ezt titkos utasításokban meg is fogalmazták. A szülők ugyan kezdetben minden korlátozás-néhézség ellenére nagy százalékban beíratták gyermekeiket hittanra, később azonban hatni kezdtek az olyan megjegyzések-figyelmeztetések, hogy a beíratott gyermekek a továbbtanulásnál hátrányt szenvedhetnek...

1950-től a szerzetesrendek kerültek „terítékre”, egyre több házuk ellen indítottak különféle okokból eljárásokat, ellehetetlenítve azok működését (pl. az államosított iskolákkal egybeépült rendházak fokozatos kisajátítása). A sérelmeket a püspöki kar határozata értelmében Grósz érsek tárta február végén a kormány elé, de tiltakozása eredménytelen maradt. 1950 júniusában két éjszaka a belügyi erők több ezer szerzetest internáltak. A rendházak kiürítése órák alatt történt, nem voltak tekintettel korra, nemre vagy betegsége, s a kijelölt kényszertartózkodási helyek

időnként püspöki paloták, túlzásfolt egyházi ingatlanok, máskor pusztai gazdasági épületek-istállók voltak. Az elhelyezés-ellátás szervezetlen volt, s az internáltak az alapvető szükségleteikben (ruha, élelem) is hiányt szenvedtek. A szerzetesek összlétszáma Magyarországon ekkor meghaladta a tízezret, a Kalocsai Főegyházmegyében ez a szám megközelítőleg ezer volt. (Az „akció” végül összesen 2.582 férfi szerzetest és 8.956 női szerzetest, 155 férfi rendházat és 580 apácakolostort érintett.⁹¹) A lehetetlen helyzet megoldásának alapfeltételéül a kormány a tárgyalást szabta.

Két nappal a második deportálási hullám után, „sarokba szorítva” döntött végül a püspöki kar a tárgyalások megkezdése mellett, s erről Grósz József június 20-án értesítette Darvas József vallás- és közoktatásügyi minisztert. Kezdetben ezt a tárgyalást a püspökök szerették volna a szerzetesek ügyének rendezésére korlátozni, de a kormányzat nyomására később elfogadták újabb tárgyak felvételét is, hangsúlyozva, hogy a Szentszéknek fenntartott, „nagyobb ügyekről” nem tárgyalhatnak. A megkezdett tárgyalások nyolc fordulóban, augusztus végéig folytak, s a háttérre jellemző, hogy ez idő alatt Meszlényi Zoltán esztergomi káptalani helynököt internálták, Pétery váci püspök ellen rendőri eljárás indult, több munkatársát letartóztatták, és tovább folyt a szerzetesek deportálása. 1950. augusztus 1-jén megalakult a Katolikus Papok Békebizottsága, amely a főpapokkal kapcsolatos elégedetlenség kifejezésének fóruma volt, s amelyet így a katolikus egység látványos megbontásaként értékelhetünk. Az említett körülmények között, diktátum-jelleggel születő „megállapodás” természetesen nem tartalmazta a püspökök kéréseinek-javaslatainak zömét, és így nem is válhatta ki a püspöki kar tetszését, a legtöbben megálázónak tartották. A megállapodás végleges szövegében ui. a püspöki kar elismerte az államrendet és az alkotmányt, elítélt minden kormány- és államellenes cselekedet-magatartást, támogatta a szocialista tervgazdaságot, a téészesítést, és elismerte a békemozgalmat. Mindezek ellenében az alkotmány vallásszabadságról szóló cikkelyének idézett szövege mellett csupán nyolc katolikus iskolát kapott, és 18 évre ígéretet az állam anyagi gondoskodásáról, a lelkészkedő papság létminimumának biztosításáról. A

⁹¹ Balogh-Szabó 2002. 20.

püspökök tiltakoztak ugyan a szerzetesek működésének megvonása miatt, de azt megakadályozni nem tudták, mindössze 4 szerzetesrend 9 háza maradhatott életben (a nyolc engedélyezett iskolával kapcsolatban), és ígéretet kaptak az emberséges rendezésre a szerzetesek további sorsát-elhelyezését illetően. Ezt az eredményt a püspökök részéről senki sem érezhette magáénak, de nem látva alternatívát, végül felhatalmazták Grösz érseket a megállapodás elfogadására (a dokumentumot később minden püspök sajátkezűleg aláírta). Az érsek a megállapodás aláírásával kapcsolatos püspökkari döntésről augusztus 29-én értesítette Darvas minisztert, levelében hangsúlyozva, hogy mindez *„semmiképpen sem akarja érinteni az Apostoli Szentszék jogait az Egyház és az Állam viszonyának rendezésében.”*

A történetekről Grösz érsek levélben tájékoztatta a Vatikánt. Titkos beszámolója szerint a szerzetesekkel szembeni atrocitások azt mutatják, hogy *„a magyar törvények üres formulák, amelyeket a bíróságok annyiban alkalmaznak, amennyiben a hatalomnak, vagy a Kommunista Pártnak kedveznek.”* Amit a püspökök tettek, kényszerből tették, mert *„kemény uraknak vannak alávetve”* és *„tényleges uralom”* alatt végzik munkájukat.⁹²

A Vatikáni Államtitkárság 1950. október 9-én kelt levele azonban rosszallását fejezte ki Grösz érseknek a megállapodással kapcsolatban, jelezve, hogy a pápának nem kis fájdalmat okozott a megegyezés, mert az meghaladta a püspöki kar hatáskörét. A Szentszék elsősorban a szerzetesek működési engedélyének megvonását fájlalta, ill. azt, hogy a püspöki kar bízott a vallásszabadság fenntartásának bizonytalan ígéretében. Grösz érsekhez csak december végén jutott el ez a levél, januári válaszában megértést kérve ecsetelte helyzetüket, és úgy fogalmazott, hogy a püspökök *„alvilági hatalmakkal küzdenek”*.

4.2.) Az intézményes elnyomás ellenpontja: zsúfolásig telt templomok

Furcsa ellenpontja volt a fentebb részletezett politikai törekvéseknek, hogy minden intézményes támadás ellenére a hitélet országosan,

⁹² Balogh-Szabó 2002. 23. vö. Szabó 2002. 20.

s így Kalocsán is eleven, sőt virágzó maradt. Rövid távon úgy tűnt, hogy a politikai eszközök hatástalanok maradnak, és lelkipásztori tekintetben ereje teljében volt a Katolikus Egyház. Az 1950-es években becslések szerint 40-50 %-os volt a hívek aktivitása, vagyis a hívek fele valóban rendszeresen részt vett a szentmiséken és a különféle vallási programokon (zarándoklatok, ünnepek, lelkigyakorlatok), s ez bizony tömegeket jelentett, zsúfolásig telt templomokat eredményezett.

1947-48-ban pl. a Boldogasszony év keretében tartott Mária kongresszusokon és az egyházmegyei Mária napokon százezres tömegek vettek részt. A Kalocsai Főegyházmegye 1948. június 12-13-án, Baján tartotta a Mária-napokat, ahol Mindszenty bíboros mellett a püspöki kar több tagja, 135 pap és hatalmas hívőereg (egy-egy programon kb. 70-80 ezer ember) jelent meg. A Petőfiszállás-pálosszentkúti háromnapos engesztelő zarándoklaton ugyanebben az évben, október 8-10. között 30 ezer hívő vett részt. Mindszenty bíboros járta az országot, gyakran tízezrek, időnként százezrek előtt beszélt. Bizonyos programokra, pl. Máriapócsra vagy Győrbe Grósz érsek is elkísérte. 1947-ben a Szent István ünnepén tartott, hagyományos Szent Jobb körmeneten Budapesten a becslések szerint 500 ezren vettek részt. (A kormányzat reakciója egyébként a Mária évre a következő volt: törölték a munkaszüneti napok, vagyis az állam által elismert ünnepek sorából Gyertyaszentelő Boldogasszony, Nagyboldogasszony és Kisboldogasszony ünnepét.)

Nem csoda, hogy ezek a számok sokkolták a Kommunista Párt egyházpolitikai felelőseit, s a körmenetek tömegei, a virágokkal teli templomok, az egyházzenei hangversenyek sora mind csak a további, minél hatásosabb „csapások” szükségességére figyelmeztette őket. Így aztán érthető, hogy az 1950-es megállapodással a harcnak még korántsem volt vége. A megállapodás körlevéli híradása után pl. a nélkülözhető szerzetesek javára elrendelt vasárnapi gyűjtésen óriási összeg gyűlt össze, s a helyi lakosság általában mindenütt a szerzetesek mellé állt, élelemmel és ruhával segítette, ill. befogadta őket...

4.3.) Grósz érsek koncepciópere (1951)

Miközben a püspöki kar a fakultatív hitoktatás egyre nehezedő körülményei, s az állami hatóságok egyházkormányzati ügyekbe való bea-

vatkozása miatt tiltakozott, a kormány sorra hozta megszorító intézkedéseit. 1951 márciusában pl. egy új rendelet a vezető egyházi állások betöltését előzetes állami hozzájáruláshoz kötötte. S mivel a szerzetesrendek feloszlata rövid távon nem hozta meg a kívánt eredményeket (sőt a lakosság közt szétszórt szerzetesség jelenléte bizonyos értelemben fokozottabbá vált, a szerzetesek megjelentek a gyárakban, a civil munkahelyeken), újabb csapásra volt szükség a „klerikális reakció” ellen.

A Magyar Dolgozók Pártjának Titkársága 1951. május 4-én tárgyalta az egyházpolitika módosításának bizalmas tervezetét. Ezen a napon határozták el az Állami Egyházügyi Hivatal létrehozását, és ekkor döntöttek egy újabb perről, amely az előző évi megállapodás fényében bizonyítaná a püspökök hitszegését. Több személyről is szó esett lehetséges célpontként, de végül a leghatásosabbnak Grösz József letartóztatását ítélték (az egyetlen ellenérv ezzel kapcsolatban az volt, hogy kissé féltek a kedvezőtlen nemzetközi visszhangtól). Már ekkor kitűzték a vádirat elkészítésének határidejét, sőt a tárgyalás időpontját is (ehhez képest végül csak néhány hetet késtek). Az alapvető koncepciók vonal napokon belül megfogalmazódott: „*Mindszenty őrizetbe vétele után a szervezkedés irányítását Grösz érsek vette át...*” S aztán néhány héten belül kialakult a koncepciók per teljes forgatókönyve-anyaga, ami nem volt kis teljesítmény, de természetesen korábban előkészített, félkész paneleket-szálakat is felhasználtak. A Grösz érsek és társai ellen folyó ügyben az első körben az érseken kívül még nyolc vádlott szerepelt, de a „Grösz-banda” ügyéből kiindulva azután mellékperek sora burjánzott: összességében több mint kétszáz elítélt adata ismert, s közülük 17 kivégzetten kívül 55 fő tíz éven felüli szabadságvesztést kapott. Nagyságrendjét tekintve tehát a kalocsai érsek pere és a hozzá holdudvarként kapcsolódó mellékperek együttese volt az egyik legnagyobb törvénysértés Magyarországon a 20. század második felében.⁹³

1951. május 18-án, az esti órákban tartóztatták le Grösz József érseket és vele együtt udvari papjait, Gyetvai Péter irodaigazgatót, Sztrilich Károly érseki titkárt és Gombos Károly kanonokot. Az akcióban személyesen részt vett Péter Gábor altábornagy, az ÁVH vezetője, aki

⁹³ Szabó 2001. 18-20. Balogh-Szabó 2002. 5.

egyébként egy szóváltás után a helyszínen írta alá a hiányolt letartóztatási parancsot.⁹⁴

Grósz érsek teljesen tisztában volt a koncepciók eljárás lényegével, hamarosan meg is fogalmazta, hogy nincs értelme az ellenkezésnek, mert az ítéletet és a büntetést úgysem a bíróság állapítja meg, hanem az ÁVH dönti el. Letartóztatása éjszakáján, egy-két ironikus megjegyzése után Péter Gábor megfenyegette, és azonnal megkezdődtek a kihallgatások, amelyek egyik fontos jellemzője volt, hogy gyakran éjjel, ill. éjjel-nappal folytak, a teljes kimerülésig fárasztva az érseket. Majd a hatékonyabb együttműködés érdekében néhány napra az ÁVH rettegett pincéjébe került, egy nyirkos cellába, melynek egyetlen bútorzata egy fapriccs volt. Takarót és élelmet nem kapott, és a cigarettát is megvonták tőle, amitől nagyon szenvedett, mivel erős dohányos volt. Az említett eljárás végül elég volt együttműködésének kicsikarásához, így fizikai bánatalmazásra már nem volt szükség, azt talán tudatosan is kerülték az ő esetében (a tárgyalás kitűzött időpontja közel volt, s a látszatra sokat adtak, nem lehetett kockáztatni). A továbbiakban már csak a nikotinszenvedélyt használták ki, ill. lélektani eszközökkel, fenyegetéssel és ígérésekkel éltek. Az érsek beismerte bűnösségét, hajlandó volt közreműködni vallomásának csiszolásában és meggyőző előadásában, de mindig arra törekedett, hogy megnyilatkozásaival másokat ne hozzon kellemetlen helyzetbe. Egy hónap múltán, a tárgyalás közeledtével a fogvatartók egyre kedvesebbé váltak, hiszen a közelgő „előadáson” múltott minden, erre kellett minden résztvevőt tökéletesen felkészíteni, és fontos volt, hogy ott senki se okozzon csalódást a begyakorolt vallomások esetleges módosításával-visszavonásával. Péter Gábor ekkor már barátságos volt, az ellátás is sokat javult, s Grósz érsek javuló kedélyéről a „foglalkozásokon” túl a beépített fogdaügynök cellatárstól is részletesen informálódhattak.⁹⁵

Az érseket végül 1951. június 28-án 15 év börtönbüntetésre ítélték. A per főtárgyalásának másnapján egyébként házi őrizetbe vették Hamvas Andre csanádi, Badalik Bertalan veszprémi, Pétery József váci és Shvoy Lajos székesfehérvári püspököket, és békepapok helynöki- és iro-

⁹⁴ Péter Gábor személyes jelenlétéről ld. Gyetvai Péter visszaemlékezését: Hetényi Varga II. 1994. 65.

⁹⁵ Szabó 2001. 32-36.

daigazgatói kinevezésére kényszerítették őket. Senki sem érezhette magát biztonságban, Hamvas Endrével pl. olyan saját „bűnösségét” beismerő levelet írtattak (a miniszterelnöknek címezve), amely alapján bármikor vádat emelhetek volna ellene. A per kapcsán Grósz elítélő nyilatkozatok is kicsikartak a püspököktől, és hasonló sajtónyilatkozatra kényszerítették Kalocsán Bárd Jánost, az érsek segédpüspökét. *„Mélységesen sajnálom, hogy egy háborús bűnöst segítettem. Ez a pör megmutatta, hogy milyen úton nem járhat egy katolikus pap. Sajnálom és elítélem, hogy érsekem erre az útra tévedt... Teljes erőmből támogatom a kormány békéért vívott harcát és mindazokat az erőfeszítéseket, amelyeket a kormány népünk jólétéért, a mezőgazdasági szövetkezetek megteremtéséért folytat. Éppen ezért támogatom papjaink békemozgalmát.”* – közölte Bárd püspök neve alatt az Új Ember 1951. július 8-án.⁹⁶ A szöveg stílusa és tartalma alapján is világos, hogy azt nem Bárd János fogalmazta...

Az egyházmegyei központokat megszállták az újonnan létrehozott Állami Egyházügyi Hivatal képviselői, az ún. „bajszos püspökök”, akik lényegében rátelepedtek az egyházkormányzati tevékenységre a következő években. Ellenőrizték a püspökségek levelezését, jóváhagyásuk és tudtuk nélkül szinte lehetetlen volt intézkedni.

1952-ben megszűnt a Nagyszeminárium Kalocsán, s ezzel több mint két évszázad után megszakadt a papképzés hagyománya az egyházmegye területén. A kalocsai növendékek a továbbiakban teológiai tanulmányaikat általában Szegeden végezték.

4.4.) Börtönévek (1951-1956)

Grósz érsek több börtönben is raboskodott, de ennek részleteiről csak keveset lehet tudni. Környezetétől elzárták, még a szomszédos cellákat is kiürítették, hogy ne tudjon kapcsolatot tartani rabtársaival. 1955 októberében börtönbüntetését váratlanul megszakították, házi őrizetbe helyezték, és Püspökszentlászlóra szállították. Ugyanitt tartották fogva Mindszenty bíborost is, s a két főpap itt három alkalommal személyesen is találkozott és több levelet is válthatott. November elején azonban tovább szállították őket Felsőpeténybe, ahol már nem volt lehetőségük a kapcsol-

⁹⁶ Balogh-Szabó 2002. 58-59.

lattartásra. 1956 februárjában Grösz érsek Tószegre került, ahol a plébániát jelölték ki számára kényszertartózkodási helyül, és a falun belül szabadon mozoghatott. Ekkorra világossá vált, hogy az ÁVH-nak terveit vannak vele kapcsolatban, előbb-utóbb vissza kívánták engedni a püspökök közé, hogy ott Czapik érsek irányvonalát erősítse. Grösz érsek a szabadulás áráként minden bizonnyal együttműködést ígért, bár későbbi tevékenysége csalódást okozott az ÁVH-nak. Egy 1957. július 10-én írt államvédelmis jelentés szerint *„személye és tekintélye alkalmasnak látszott arra, hogy a püspöki kar egészét pozitív irányba befolyásolja és közelítse az állam érdekeihez, de a hozzáfűzött reményeket – részben a nem megfelelő beszerzés, részben az erősen érvényesülő jobboldali behatás következtében – nem váltotta be. Arról, hogy számunkra felderítést folytasson, szó sem lehetett, sőt politikai befolyását is ellenkező irányba használta és használja fel jelenleg is.”*⁹⁷

4.5.) Újra a püspöki kar élén, forradalom utáni remények (1956)

1956 áprilisában elhunyt Czapik Gyula egeri érsek, aki Grösz távollétének idején ellátta a püspöki kar elnöki tisztét. A püspöki kar érsekek nélkül maradt, az események felgyorsultak. Május 11-én amnesztiát kértek Grösz számára, s másnap az Elnöki Tanács kegyelemben részesítette az érseket, aki május 19-én tért vissza Kalocsára és vette át az egyházmegye kormányzását. Székvárosában olyan szeretettel és ünnepléssel fogadták, hogy azt a napot az érsek sosem feledte. Később úgy fogalmazott, hogy hálatelt szívvel áldja Istent azért a vigasztalásért, amit akkor neki nyújtott.

Elsőként 1956. június 13-án elnökölt ismét püspökkari értekezleten, és rögtön igen kedvező benyomást gyakorolt püspöktársaira, ui. nem engedte be a konferenciára a népszerűtlen és többek által besúgónak tartott Beresztóczy Miklós esztergomi érseki helynököt. Ez a határozott elnöki fellépés váratlan és kissé szokatlan volt tőle, magabiztossága mögött ott lehetett az a feltételezés, hogy röviddel egyházi jogaiba való visszahelezése után valószínűleg nem tartóztatják le ismét.⁹⁸ Grösz érsek a

⁹⁷ Szabó 2001. 55, 59.

⁹⁸ Szabó 2001. 57.

békepap-vezető kiküldésével egyébként jogilag helyesen járt el, hiszen az Esztergomi Főegyházmegye jogilag illetékes képviselője Hamvas Endre csanádi püspök, esztergomi apostoli kormányzó személyében jelen volt, helynökének jelenlétére a testület működésének rendje szerint nem volt szükség (ennek ellenére, korábban senki nem merte Beresztóczyt elküldeni).⁹⁹

Hasonló megfontolásból egyházmegyéjében is személyi változtatásokat eszközölt, és szeptembertől felmentette a korábban az ÁEH nyomására kinevezett, idegen egyházmegyes irodaigazgatót, és börtönviselt munkatársát, Sztrilich Károlyt bízta meg a feladattal. A körlevél „személyi változások” címet viselő rovata egyébként ekkor több mint egy oldal terjedelmű volt.¹⁰⁰ Hasonló változások másutt csak a forradalom kitörése után történtek. (A békepap vezetők eltávolítását akkor Mindszenty is kérte a püspököktől.)

Az érsek közvetlen munkatársainak lelkes, de kissé naiv akciója volt 1956 nyarán az érseki lakosztályban felderített lehallgató készülékek leszerelése. Tassi Ferenc érseki titkár vezetésével 11 beépített mikrofont találtak meg és szereltek le, de egyet nem sikerült észrevenniük, s az továbbra is működőképes maradt (többek között a leszerelés műveletének hanganyagát is rögzítette). A „válaszlépés” sem maradt el, csak a megfelelő időpontra vártak, Tassi Ferencet Gyetvai Péterrel együtt végül az érsek távollétében, 1957. április elején tartóztatták le. Nem sokkal később, a hazaérkező Grósz érsek erélyes fellépésére aztán elengedték őket a rendőrség fogdájából. A lehallgató készülékek egyébként közvetlen telefonvonalon a rendőrségre továbbították a hangot, de az épületen belül, az érseki lakosztály alatt lakó állami megbízott is hallgathatta az „adást”. Így aztán az érseki kert maradt a fontosabb megbeszélések helyszíné, s a kertben tett séta az ügyintézés egyik jellegzetes módja-kerete.¹⁰¹

Az 1956-os forradalom kitörését követően Grósz érsek október 24-én mondott rádióbeszédében elítélte minden vérontást és pusztítást. A

⁹⁹ Balogh I. 2008. 29-30.

¹⁰⁰ Litterae Circulares...(Körlevél) 1616/1956.

¹⁰¹ Tassi Ferenc visszaemlékezése alapján. Ld. Hetényi Varga II. 1994. 146-147.

katolikus híveket arra kérte, mutassanak példát a rend és a nyugalom megőrzésében. Később, december 1-jén egy újabb rádiós beszédben a forradalom alatt kialakult nemzeti egység megőrzését hangoztatta, és így kért békét, boldogabb jövőt Istentől. 1956 szilveszterén, az év végi hálaadó szertartáson a következő szavakkal emlékezett meg a történekről a Főszékesegyházban: „*Aztán jöttek az október-novemberi napok. Vér folyt a magyar földön: magyar dolgozók, honvédek és diákok vére. Magyar dolgozók, honvédek és diákok rázták 12 éves elnyomatásuk bilincseit. Szabadok akartak lenni, független hazában akartak élni, a magyar életet nemzeti hagyományaiknak megfelelően, magyar módon akarták alakítani. Minden más állítással szemben meg kell állapítani, hogy az elmúlt hetek harcai ezért folytak és nem a Magyar Népköztársaság megdöntéséért, nem a szociális vívmányok megsemmisítéséért, nem a gyárosok és földesurak uralmának visszaállításáért. Ezekben a hetekben rajtunk volt a világ szeme. Rajtunk van ma is. A világ népei bámulattal adóztak a magyar névnek, a magyar hősiességnek, és ha valaha, hát most őszintén kívánnak ennek az Európa szívében élő és a századok során annyit szenvedett népnek boldogabb jövőt... Reméljük, hogy a kormány beváltja ígéretét: a rend és nyugalom helyreállítása és a termelőmunka megindulása után gondoskodik a szovjet csapatok kivonásáról az országból. Reméljük a szabad, demokratikus választások biztosítását és azt is, hogy a szabad hazában az egyház is szabadon élheti a maga életét és dolgozhatik a lelkek üdvén és népünk jobb jövője érdekében. Meggyőződése, hogy sok minden másképp történt volna, ha az elmúlt években nem bénították volna meg az egyház működését és nem akadályozták volna meg abban, hogy az evangélium szellemében érvényesítse jótékony nevelő munkáját az iskolában és a felnőttéknél egyaránt. Szükség lesz rá a jövőben is...*”¹⁰²

A reménykedés ideje volt ez. Miután 1956 decemberében háromszor is hiába hívatta magához az érseket Budapestre az Állami Egyházügyi Hivatal elnöke, végül december 18-án ő kereste fel személyesen Grósz Kalocsán, és közölte, hogy az ÁEH hamarosan megszűnik, helyette az Oktatásügyi Minisztérium egyik főosztályaként működik tovább. Az ál-

¹⁰² KFL.I.1.c. Grósz József személyes iratai, Beszéd, 1956.

lami egyházügyi megbízottakat az egyházmegyei központokból visszahívják. Nehezményezte az előző időszakban végrehajtott személycseréket, és szükségesnek látta azok állami jóváhagyását utólag rendezni. Ígérte az egyházi sérelmek tárgyalásos úton történő rendezését.¹⁰³

1956. december 19-én így Grósz érsek levélben kereste meg püspöktársait, javaslatokat kérve az említett tárgyalásokhoz. Ő maga a következőket látta szükségesnek: az egyházkormányzat teljes szabadságának visszaállítása, a disponálás és kinevezés szabadságával, az állam felé utólagos bejelentési kötelezettséggel; körlevelek cenzúra nélküli kiadása; az egyesületek és vallási társulatok szabad működésének biztosítása; a könyv- és lapkiadás szabadsága; szemináriumok visszaállítása; államosított egyházi épületek visszaadása; szerzetesrendek visszaállítása; az egyház adószedési és pénzkezelési jogának biztosítása; az Apostoli Szentszékkal való érintkezés biztosítása; a kórházi betegellátás és a börtönök lelkipásztori látogatásának biztosítása; egyházmegyei levéltárak zárlat alóli feloldása; ne akarják politikai vagy gazdasági feladatokra felhasználni a templomot...

4.6.) Fokozatos visszarendeződés, szertefoszló remények (1957-1961)

A forradalom eredményeként beköszöntő lélegzetvételnyi szabadság egyik jeleként értékelhető, hogy 1957 januárjában az oktatásügyi kormánybiztos utasítására könnyítettek a hitoktatás korábbi szigorú szabályozásán-feltételein. Lényegében ekkor tették nevéhez méltóan valóban „fakultatívvá”, vagyis minden felesleges kötöttségtől-adminisztrációtól mentessé és önkéntessé a részvételt, sőt a hitoktatók megbízása is visszakerült az egyház hatáskörébe. Ez az örömteli változás azonban csak kb. egy hónapig tartott, februárban már minden korábbi engedményt visszavontak, az indoklást érdemes röviden idéznünk: „*Iskoláinkban az elmúlt hetekben a politikai reakció tevékenysége következtében olyan helyzet alakult ki, melyben nincs biztosítva a vallásoktatásban való részt nem vétel szabadsága.*”¹⁰⁴

¹⁰³ Szabó 2001. 58.

¹⁰⁴ Egyházmegyei körlevél 245/57, 376/57.

A következőkben tehát igyekeztek minden erővel a „részt nem vétel szabadságát” biztosítani...

Az előző, 4.5-ös fejezet végén említett javaslatok jelentették a gerincét annak az 1957. február 5-én kelt levélnek, amellyel a püspöki kar megkereste a miniszterelnököt. Időközben január 21-én két szentszéki dekrétum született, amely kiközösítéssel és felfüggesztéssel fenyegette azokat a papokat, akik nem a kánoni jognak megfelelően kerültek állásaikba, s majd név szerint is felsorolta, az ÁEH által az egyes egyházmegyébe vikáriusnak, ill. irodaigazgatónak beültetett papokat.

A tárgyalásokon az államiak a szentszéki dekrétumokat durva külső beavatkozásként értékelték, Grósz ezt vitatta, és határozottan a végrehajtásukat ígérte, mire a tárgyalások megrekedtek. Válaszként a forradalom idején székhelyeikre visszatérő püspököket (Pétery váci, Kisberk székesfehérvári segédpüspököt) újra internálták, és nem fogadták el az október 23-át követő diszpozíciókat.

Márciusban megjelent az 1957. évi 22. sz. törvényerejű rendelet, amely az Elnöki Tanács és a művelődési miniszter előzetes hozzájárulásától tette függővé az egyházi kinevezéseket-megbízásokat valamennyi vezető funkció, ill. az igazgatói, tanári állások, s a városi plébániák esetében. Fentebb már említettük, hogy április elején az érsek két közvetlen munkatársának letartóztatásával is próbálkoztak.

Grósz érsek javaslatára a püspöki kar levélben jelezte, hogy kitar a római dekrétumok végrehajtása mellett, elítélte a Papi Békebizottság tevékenységét, és „feltámasztását” a korábbi vezetőséggel elképzelhetetlennek mondta. Felvetették római apostoli vizitátor beengedésének szükségességét, aki megfelelően tudná tájékoztatni a Vatikánt a Magyarországon kialakult helyzetről. Anélkül, hogy érdemi kompromisszumok születtek volna, a kormányzat részéről váratlanul nyilatkozatot kértek a püspököktől, jelezve, hogy a tárgyalások folynak, és bíznak a megegyezésben. A püspöki kar április 11-én óvatlanul teljesítette a kérést, s ezzel anélkül legitímálta a tárgyaló felet, hogy engedményeket kapott volna, hiszen a nyilatkozat hangvétele bizakodó volt, és mintegy megelőlegezte a sérelmek orvoslását.

A kormány ezután viszont kisebb engedmények (pl. Új Ember, Vigilia folyóiratok újbóli megjelenésének engedélyezése, katolikus félóra

biztosítása a rádióban) mellett a Papi Békebizottság megújításával fenyegetett, és így érte el, hogy a püspökök által javasolt új békemozgalmakba saját tagokat delegálhasson. A püspöki kar május végén határozott a békemozgalomban való részvételéről, megalakították az Országos Béke-tanács Katolikus Bizottságát, melynek elnöke Hamvas Endre csanádi püspök lett, és az Opus Pacist, mint a püspöki kar békeszervezetét, Grösz érsek elnökletével. A püspökök célja az volt, hogy új alapokra helyezzek és ellenőrzésük alá vonják a katolikus békemunkát, de ezt csak részben sikerült megvalósítani, előbb-utóbb visszaszivárogtak a korábbi vezető személyiségek. Augusztus 15-én internálták Badalik Bertalan veszprémi püspököt, és megvonták működési engedélyét. Grösz erőfeszítései hiábavalónak bizonyultak kiszabadítására, miközben a Grösz-per két elítéltjét kérésére augusztus 23-án szabadon bocsátották. Jól jelzik ezek a lépések azt a hintapolitikát, amellyel apránként ért el a kormányzat bizonyos területeken kisebb-nagyobb eredményeket.

1957 nyarának végére Grösz érsek kétségbeesve látta, hogyan foszlanak szerte az év eleji remények, s hogy továbbra is „kemény uraknak” vannak alávétve, ahogyan azt 1950 táján fogalmazta. A belügyminisztérium Papp Kálmán győri püspök ellen is eljárást kezdeményezett. Július folyamán az Apostoli Szentszék kiközösítés terhe mellett megtiltotta, hogy engedélye nélkül katolikus papok politikai szerepet vagy országgyűlési képviselőiséget vállaljanak. Elrendelte, hogy a már mandátummal rendelkezők egy hónapon belül mondjanak le. A rendelet kihirdetését a magyar állam nem engedélyezte. Az Egyházügyi Hivatal augusztus 12-én kelt levelében tiltotta meg Grösz érseknek a dekrétum publikálását. Grösz augusztus 14-én levélben fordult a Vatikánhoz, segítséget kérve, feltéve a kérdést, hogy most mitévő legyen. Közölje-e végrehajtás céljából az ordináriusokkal? *„Magamat nem félttem. Öt évig voltam a Népköztársaság börtöneiben és kész vagyok oda visszamenni. De a károkért, amelyek a dekrétum végrehajtásából az egyházat fenyegetik, nem vállalhatok felelősséget. Mi legyen tehát a teendő?”*¹⁰⁵ Ezekre a kérdésekre, melyek jól jelzik az érsek nehéz helyzetét-kétségeit, válasz tu-

¹⁰⁵ Pál 1995. 155.

domásunk szerint nem érkezett.

1958-ban lemondatták, majd internálták Endrey Mihályt, akit korábban Grösz különleges felhatalmazással nevezett ki az esztergomi egyházmegye élére. 1958 őszén azután megszerveződtek a megyei békebizottságok katolikus bizottságai is, amolyan területi szervekként. A folyamat egyik szervezője Beresztóczy Miklós volt, aki emiatt konfliktusba került Hamvas Endre püspök-elnökkel is. A bizottságok megalakításával mindenesetre sikerült kész helyzetet teremteniük, azt állítva, hogy a népfrontok közreműködésével, alulról szerveződtek. Ezzel kapcsolatban Grösz érsek felháborodott levelet ír az Egyházügyi Hivatalhoz: *„Félre állítottak, tehát félre állunk. A béke hívei és munkásai maradunk, de nem fedezünk tekintélyünkkel egy tőlünk független egyházi szervezetet.”* Levelében az alulról szerveződést is kétségbe vonja: *„Azt mondják, hogy a megyei bizottságok szervezése alulról indult ki. Ezt én tisztelettel kétségbe vonom. Egyet biztosan tudok: a kalocsai egyházmegyében egyetlen pap sincs, aki ilyesmire gondolt, vagy ilyesmit kívánt. Tudom, hogy hogyan történtek az alakuló gyűlésekre a meghívások, ismerem egy-két gyűlés lefolyását. Ezt tisztázni lehet. Van egy javaslatom: szavazzassuk meg a papokat, hogy akarják-e ezeket a bizottságokat vagy nem? Ha a mozgalom elindítói biztosak a dolgukban, ez elől nem zárkozhatnak el”*¹⁰⁶ Az említett szavazásra természetesen nem kerülhetett sor...

A növekvő kiszolgáltatottság egyik további beszédes jeleként értékelhetjük, hogy az 1958. október 1-jén tartott püspökkari konferencián Horváth János, az Egyházügyi Hivatal vezetője „elnökölt”, balján Grösz érsekkel. Az MSZMP Központi Bizottságában már 1957 augusztusában megfogalmazták, hogy püspökkari konferenciát csak az Egyházügyi Hivatal engedélyével lehet tartani az előre bemutatott és jóváhagyott napirenddel – bár ez rutinná csak Grösz érsek halála után, a hatvanas évek derekától vált.¹⁰⁷

1959 tavaszán újraszervezték az Állami Egyházügyi Hivatalt, mely a Minisztertanács mellett, országos főhatóságú szervként működött, igen

¹⁰⁶ Pál 1995. 150-151.

¹⁰⁷ Balogh I. 2008. 26-27.

széles hatáskörrel. Ekkoriban már négy egyházmegye élén nem volt Róma által kinevezett főpásztor, de a kinevezések ügye nehezen haladt, és csak átmeneti megoldásokat hozott. Az 1959. szeptember 23-án pécsi segédpüspökké kinevezett Belon Gellért püspökké szentelését pl. határozottan megtiltották. Hasonlóképpen megakadályozták a magyar püspökök ad limina látogatását Rómában, amelyet XXIII. János pápa meghívására tettek volna (egyszerűen nem kaptak útlevelet). Az év során 14 hallgatót bocsátottak el a kormány kívánságára a Központi Papnevelő Intézetből, mivel azok ellenségesen viselkedtek a papi békemozgalommal szemben (további 59 társuk velük szolidaritást vállalva, önkéntesen távozott, mindössze 7 növendék maradt).

1960 decemberében, majd 1961 februárjában újabb perhullám indult, ezúttal már nem annyira az intézményes egyház, mint inkább a rejtett kisközösségek ellen. Több mint 400 helyen végeztek házkutatást, a letartóztatások kb. 90 személyt, köztük 30 papot és 25 egykori szerzetest érintettek, a közös bennük ifjúsági lelkipásztorkodásuk volt. (A később meghozott ítéleteken túl 248 főt részesített figyelmeztetésben a Legfőbb Ügyészség, közülük 120 személy ellen fegyelmi eljárást is folytattak.¹⁰⁸) A letartóztatásokról a püspöki kar bizalmas körlevélben tájékoztatta a papságot, elhatárolódva az egyházi személyek hasonló cselekményeitől. A püspökök nyilatkozata-ítélete lelkileg-erkölcsileg nehéz helyzetbe hozta az üldözött személyeket. Fontos érv lett a nyomozók kezében „Látják, a püspökeik is a mi oldalunkon állnak!” – mondogatták. Valószínűsíthető egyébként, hogy a nyilatkozat megjelenése nem volt mentes a politikai manipulációktól: a körlevél felelős kiadójaként feltüntetett Schwartz-Eggenhofer Artúr esztergomi apostoli helynök pl. papjai előtt kijelentette, hogy csak a megjelentetés után látta a körlevél szövegét.¹⁰⁹

4.7.) Grósz érsek halála (1961)

1961 nyarán ünnepelte a 74 éves Grósz érsek aranymiséjét. Nehéz szolgálata, a püspökkari elnökség helyett minden bizonnyal szívesebben

¹⁰⁸ Kiszely 2001. 100-102.

¹⁰⁹ Szántó (1992) 53.

gondolt egyházmegyéjére, ahol érseksége idején 11 új lelkészséget szervezett és 4 új templom is felépülhetett.¹¹⁰ (Az egyházkormányzati munka korlátozott kereteire utalhat, hogy az említett lelkészségek egy kivételével 1944-1948 között szerveződtek.) A legnagyobb aranymisés ajándék kétségtelenül XXIII. János pápa levele volt, melyben a pápa áldását küldte, méltányolva az érsek szolgálatát és erőfeszítéseit. Az ÁEH-tól ugyanekkor egy díszes cigaretta- és szivartartó dobozt kapott ajándékba. Apró figyelmesség, vagy talán inkább emlékeztető a tíz évvel korábbi, nikotin-elvonásos időkre?

Bérmálásai, főpapi miséi alkalmával elmondott beszédeinek sorát, gyöngy betűivel lejegyezve ma is őrzi a levéltár. Az aranymisés programok, a bérmálások ekkor már kimerítették, de élete végéig aktív maradt. 1961. október 3-án reggeli szentmiséje után, érseki kápolnájában lett rosszul, majd szívgyengeség következtében elhunyt.

Halálának körlevéli hírüladásakor, a róla írott megemlékezésben úgy búcsúztatták, mint az énjét mindenkor alárendelő, szerény főpapot, aki sosem kereste az emelkedést, a méltóságot, a fényt, de a szolgálatot mégis szívesen vállalta. Egész életében egyszerűsége törekedett. Szívesen járt gyalog, s a templomokba be-betérve a legnagyobb természetességgel foglalt helyet a hívek között, az utolsó padokban. *„Jelmondata, amelyet püspöki címerébe vésetett, tömören fejezi ki egyéniségét és felfogását: Szívet szívért!... Nem merev parancsokat osztogatott, hanem a lélekhez akart férkőzni, hogy helyes cselekvésre bírja s így belső sugallatból tegye a jót, s kerülje a tilos dolgokat. Szívből eredő nyájassága mindenkit meghódított. Ez nem volt soha tettetett leereszkedés, hanem igazi szívjóság, ami megtalálta a kellő hangot a kisgyermekhez, az egyszerű emberekhez és a művelt egyénekhez, mert hiszen a szeretet nyelvét minden ember egyaránt megérti.”*¹¹¹

A püspöki kar elnökeként sem voltak rá jellemzők az utasítások,

¹¹⁰ Lelkészségek: Kaskantyú 1944, Érsekhartha 1945, Harta 1945, Kecskés 1945, Dunatetőtlen 1946, Érsekhalom 1946, Imrehegy 1947, Bócsa Szt. Margit 1948, Kecel-Újfalva 1948, Tabdi 1948, Tázlár Boldogasszony 1958. Új templomok: Bócsa-Szt. Margit, Tabdi, Tázlár, Mélykút-Szt. Erzsébet

¹¹¹ Egyházmegyei körlevél 2700/61. sz.

ilyen értelemben nem volt vezéregyenység. Sokkal inkább kérdések felvetésére és javaslatokra vállalkozott, s azután elfogadta a testület döntését. Alakja egyházmegyéjében méltán vált a Jó Pásztor képviselőjévé, aki ismerte-szerette híveit-papjait, szívesen volt velük, és „a nyáj” is ragaszkodott hozzá, viszonzták szeretetét. Érdemes megemlékeznünk arról a figyelemről-gondoskodásról, amellyel papjai felé fordult: bácskai menekülteket fogadott be és helyezett el, politikai üldözötteket bújtatott és időnként fogságból szabadított, az érseki székházban nyaranta kétszer tartott több napos papi lelkigyakorlatot (kb. 50-60 résztvevővel), rendszeressé váltak a rekollektációs napok Kalocsán és Baján, s az espereskerületi találkozók, az ún. koronák mellett időnként további személyes találkozókra-megbeszélésekre hívta össze papjait. Börtönből való szabadulása után, már az ötvenes évek derekán komolyan foglalkoztatta a papi hivatások számának csökkenése, pedig ez a tendencia az ő idejében még egyáltalán nem okozott egyházkormányzati problémát. Ez is példája bölcs előrelátásának és felelősségtudatának. A papság lelkiállapotát személyes példájával és jelenlétével igyekezett erősíteni, törekedve arra, hogy ne engedjen teret a megosztó politikai témáknak-kezdeményezéseknek. Életének utolsó éveiben bizonyos változások következtek be a nemzetközi- és országos politikai környezetben, melyek fényében a korábbi egyértelmű szembenállás, a szinte folyamatos küzdelem után a katolikus egyház új helyét-szerepét kereste a megszilárduló szocialista államban. Ez az időszak minden bizonnyal sokszor hozta nehéz helyzetbe a főpásztort, annál is inkább, mivel korántsem volt egyértelmű a folyamat végeredménye, s hogy a különféle ígéretek valós változásokat eredményeznek majd az egyház működésének körülményeiben.

Annak ellenére, hogy Grósz érsek 1956-tól a püspöki kar elnökeként tevékenykedett, és 1957 decemberében, 70. születésnapja alkalmából magas állami kitüntetésben is részesült, jogilag egészen haláláig nem rehabilitálták. A jogi rehabilitáció 1990. május 11-én történt, ekkor mondta ki a Fővárosi Bíróság az 1951-es ítélet semmisségét.

4.8.) A Főegyházmegye papságának üldöztetése (1944-1961)

A főpásztor szenvedéseinek említése után illő megjegyeznünk, hogy az egyház elleni intézményes támadások korában bőséggel érte

üldöztetés a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye papságát is. A változatos módszerek, s az események dokumentáltságának hiányosságai miatt ezen a téren szinte lehetetlen pontos adatokkal szolgálni, mégis vannak már használható-összegezhető adatgyűjtések.

Hetényi Varga Károly pl. 108 nevet említ a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegyéből, akiket politikai szempontok alapján üldöztek.¹¹² Az egyházmegyei körlevelek adatai alapján még további 31 személyt említhetünk, akik nem szerepelnek Hetényi gyűjtésében, vagyis a teljes létszám 149 fő. Az üldözöttek többsége, kb. 70 %-a a bácskai részről került ki, ahol 1944-1945-ben a szerb partizánok több mint 70 papot zaklattak, és közülük legalább huszat meg is öltek (az ő „bűnük” általában csupán német vagy magyar nemzetiségük volt). A többieket nagyobb részt (több mint 30 fő) internálták és kényszermunkára vitték, sokan menekülve elhagyták szolgálati helyüket és külföldre szöktek, ha teheték (15 fő).

1941-1944 között öt papot a Gestapo és a nyilasok is üldöztek, a Magyarországi részen pedig 1945-46-ban folytak a népbírósági perek, és ebben is érintett volt nyolc személy, de közülük öten hamarosan felmentést is kaptak. A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegyéből 1945 végén egyébként 8 eltűnt tábori lelkészről is tettek említést.

A következő, hangsúlyos időszakot az 1947-1956 közötti évek jelentik, amikor összesen 38 személyt üldöztek, általában a szerb ill. magyar kommunista pártok erőszak szervezetei. Ekkoriban legjellemzőbbek a börtönbüntetések, a vádak közt általában az államrend veszélyeztetését, izgatást, esetleg valuta-visszaélést találunk, és megjelentek a koncepciók mellékszereplői is. Két személynek az állameskü megtagadása miatt kellett abbahagynia szolgálatát, és legalább három fő disszidált külföldre 1956-ban.

Az 1956-1961 közötti időszakban már csak 8 nevet találtunk, viszonylag szerény büntetésekkel, és előfordult, hogy korábbi ítéletek alapján „vitték vissza” őket, 1956-os szabadulásukat követően.

Ha az üldözöttek további sorsát vizsgáljuk, akkor viszonylag nagy számban, több mint 30 esetben találtunk adatot a kivándorlásra, a külföldre

¹¹² Hetényi Varga Károly: Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában II. A Kalocsa-Bácsi, Csanádi, Erdélyi, Nagyváradi Egyházmegyék üldözött papjai. Lämpás Kiadó, Abaliget, 1994.

távozásra. Nagyrészt visszatértek a papi szolgálatba, és csak néhány kilépésről-szolgálatelhagyásról volt említés (egy öngyilkosság is előfordult). A további életúttal kapcsolatos adatok azonban nagyon hiányosak voltak.

Ha a büntetések abszolút listáját nézzük, az első helyen az internálás-kényszermunka áll, kb. 40 fővel. Ezt követi a börtönbüntetések száma, összesen 34 esetben. A 21 halálos áldozatról már fentebb is szó esett, ők a szerb partizánok által végrehajtott vérengzések áldozatai. Rövidebb elzárás vagy verés 10 esetben fordult elő.

A fogvatartókat-zaklatókat tekintve első helyen a szerb partizánok álltak a világháború végén 70 esettel, ezt követik a magyar ÁVH zaklatásai 23 alkalommal, s végül a szerb kommunisták titkosrendőrsége is végzett hasonló tevékenységet 18 esetben.

Az üldözött személyek teljes számát tekintve meg kell állapítanunk, hogy az igen jelentős. Az 1942-es és az 1950-es sematizmusok létszámadataival kalkulálva a Kalocsa-Bácsai Főegyházmegye papságának összességében több mint 40 %-át, s a kalocsai rész papjainak pedig majdnem 20 %-át érintették valamilyen formában az erőszakos cselekmények.

Ha a kalocsai egyházmegye-rész papságát elkülönítve vizsgáljuk, akkor összesen 44 személy adataival számolhatunk. Az üldöztetés súlypontja itt az 1948-1952 közötti időszakra esett, ekkor folyamatosan nőtt a letartóztatások száma, és 1951-ben, a Grösz-per évében érte el a csúcst. 1948-1952 között így összesen 15-20 letartóztatásról beszélhetünk. Erre az időszakra esik még két fő esetében az állameskü megtagadása is, amely miatt megszakadt hivatalos papi szolgálatuk. 1952-ben mindössze egyetlen hasonló esemény történt, majd 1954-ben is egy. Így tulajdonképpen néhány év szünet után a második „hullám” 1957-ben következett, négy letartóztatással. Jól kitapinthatóak a számokból a hazai politikai folyamatok, a fokozódó szorítás 1948-tól kezdődően Grösz érsek letartóztatásáig, majd utána a következő nyomásgyakorlás 1956 után, a „bilincseit feszegető” egyházzal szemben.

Nem említettünk még egy jól elkülöníthető csoportot: 1945-46-ban 11 pap esetében indítottak eljárást háborús bűnök-vádak miatt. A vizsgálatok hátterében már ekkor is általában a Kommunisták Pártja feljelentései álltak, s ez eljárások gyakran a népbírói keretek között folytak, ahol

általában felmentő ítéletek születtek.

Egyelőre semmiféle számszerű felmérésünk nincsen, az üldözés „finomabb” formáiról (megfélemlítések, fenyegetések, kényszerű áthelyezések, megfigyelések), melyek viszont kétségtelenül folytak a háttérben. A negyvenes évek végének hangulatához pl. hozzátartoztak az olyan helyzetek, amikor a plébánia ajtaján kilépő káplánt szinte azonnal leszólitja egy rendőr: „Hová készül, tisztelendő úr?”¹¹³

4.9.) Egy új korszak kezdetén. Várkonyi Imre káptalani helynök „megválasztása” (1961)

Grósz érsek halála után a főkáptalan Kujáni Ferencet választotta meg káptalani helynökké (ő helyettesítette az érseket 1951-1956 között is). A választás után az Egyházügyi Hivatal szomszédban tartózkodó vezetői közölték, hogy az eredmény nem felel meg elvárásaiknak. A káptalan nem tehetett mást, újra tanácskozott, s másodsorra is Kujáni mellett nyilatkozott. Miklós Imre ÁEH elnökhelyettes ezt továbbra sem fogadta el, és több név megjelölését kérte, hogy azokról állami szempontból nyilatkozzon. Egyben célzásokat tett bizonyos személyekre (akik azonban nem voltak kalocsai egyházmegyések), és felmerült Várkonyi Imre neve is, akinek megválasztásához hajlandó volt előzetes írásos hozzájárulást is adni. Ezen írásos engedély birtokában „választotta meg” a káptalan Várkonyi Imrét, az Actio Catholica országos igazgatóját főkáptalani helynökké.

A Szentszék nem sokkal később Bárd János segédpüspököt nevezte ki a Főegyházmegye apostoli kormányzójává. Kinevezését „természetesen” sosem kapta kézhez, viszont többször is berendelték a kalocsai városházára, ahol önkéntes lemondásra készítették. Mivel ezzel nem értek el kellő sikert, eltávolították a városból, kényszerszertartózkodási helyül jelölték ki számára a kerekgyházi plébániát, ahonnan egy év múlva saját választására Öregcsertőre költözhetett (Kühner János mellé). Innen 1970-ben tért vissza Kalocsára.¹¹⁴

¹¹³ Tassi László szóbeli közlése. Az eset Kelebián történt vele.

¹¹⁴ KFL.I.1.e. Kötetek. B.) Kimenő iratok, főpapi funkciók jegyzőkönyvei: Liber Functionum Aep-palium 1911-1919, 1943- (Varia 33.) Dombay Ernő utólagos bejegyzései. KFL.II.1.h. 1945 utáni káptalani iratok: Az 1961. okt. 4-én tartott kápt. gyűlés jegyzőkönyve. 1964.X.18. Kujáni Ferenc nagyrépost feljegyzése.

A római kiadású évkönyv, az *Annuario Pontificio* 1962-es kötetében Belon Gellért pécsi, Bárd János kalocsai apostoli adminisztrátorként szerepelt, zárójelben ott állt mindkettőjük neve mellett: akadályozva. Valójában Belon Miskén, Bárd Kerekegyházán tartózkodott, és a pápai kinevezésük szerinti szolgálati helyüket meg sem közelíthették. Hasonló helyzet nem csak a kalocsai egyházmegyések között fordult elő, példájuk jellemző, és általában komoly nehézségekkel küzdöttek mindenütt.

Közeledett az idő, amikor a Vatikánban is elhatározták, hogy tárgyalásokat kezdeményeznek a magyarországi helyzet normalizálása érdekében. Magyarországon pedig ezzel párhuzamosan a végéhez közeledett az a korszak, amikor a Katolikus Egyházat (elsősorban annak intézményrendszerét és vezetőit) különféle adminisztratív eszközökkel és erőszakszervezetek bevetésével nyíltan támadták, és melynek eredményeként a korlátozott egyházi tevékenység lényegében a templomok területére szorult vissza. Kormányzati szinten valószínűleg lemondtak róla, hogy az egyházakat rövidtávon teljesen felszámolják. A küzdelem persze folytatódott, de a stratégián és a módszereken ideje volt változtatni...

5.) A béke és az együttműködés jegyében (1962-1988)

5.1.) Korszakok és fordulópontok

Mielőtt folytatnánk az eseménytörténettel, elkerülhetetlenül megfogalmazódik a kérdés: vajon milyen jellemző korszakokról beszélhetünk 1945 után? Másként fogalmazva: milyen nagyobb logikai egységekre tagolhatjuk a történeteket, és melyek a legfontosabb fordulópontok? Ha az elmúlt két évtized egyháztörténeti vonatkozású szakirodalmát olvassuk, ezekre a kérdésekre igen eltérő válaszok születtek. Természetesen összefügg mindez azzal, hogy a vizsgálatok-értékelések szempontjai-nézőpontjai is nagyon változóak voltak. Tovább bonyolíthatja helyzetünket, ha a korszakok meghatározásában helyi, egyházmegyei szempontokat is igyekszünk figyelembe venni.

A „korszakolást” mindezek ellenére nem tartjuk megkerülhető kérdésnek, ezért az említett szakirodalom főbb tanulságait a következőkben röviden ismertetjük. Az 1945 utáni időszak egyik legfontosabb jel-

legzetességét, a kommunista politikai ideológia-hatalom egyházellenes harcát tekintve megállapítható, hogy ez a küzdelem – változó módszerekkel és intenzitással – 1945-től kezdődően egészen az 1990-es rendszerváltásig folyt. Az ideológiai távolság-ellentét kétségkívül mindvégig jelen volt, még akkor is, amikor a nyilatkozatok szintjén mindkét oldalon inkább a mindennapi élet, a gyakorlati megegyezések közös pontjait hangsúlyozták. Mindvégig súlyosan korlátozott volt a vallásszabadság, s az egyházak működését gúzsba kötötte a felügyeletüket ellátó Állami Egyházügyi Hivatal (ÁEH). Ebben a megközelítésben tehát egyetlen hosszú időszakról beszélhetünk. Bozsóky Pál Gerő és Lukács László: Az elnyomatásból a szabadságba című könyvében az időszak mottója: *A magyar keresztények hosszú éjszakája*. Bozsóky az ihletet Tyihon moszkvai pátriárkától kapta, aki 1925-ben, halálos ágyán fogalmazott így környezetének: „*Hosszú lesz az éjszaka, nagyon hosszú és sötét, igazi nagypénteki éjszaka.*” Erre titkára megjegyezte: „*De Krisztus feltámadt.*” És a többiek automatikusan választották a húsvéti antifónát: „*Igen, Krisztus valóban feltámadt.*”¹¹⁵ Hasonló kicsengésű a címe Cserhádi József pécsi püspök 1990-ben megjelent könyvének: *Fényvillanások a hosszú éjszakában*. (A rendszerváltás előtti három évtizedről írott bevezetőjének címe szintén beszédes: *A némaságra és elhalásra ítélt egyház.*)¹¹⁶

Ha az említett hosszú küzdelemben a szemben álló felek, az Állam és az Egyház hivatalos álláspontját-megállapodásait vesszük alapul, és nemzetközi mércével mérünk, akkor az időszak alapvetően két fontos részre osztható, s a „korszakváltó” esemény a Magyar Állam és a Vatikán részleges megállapodása volt 1964-ben. Az ezt megelőző korszak az elzárkózás időszaka volt, melyben a Vatikán részéről tárgyalásról-megegyezésről szó sem lehetett, a későbbiekben viszont hivatalos tárgyalások és megállapodások sora következett, s a rendszeres találkozók közül kiemelkedett Kádár János látogatása VI. Pál pápánál, 1977-ben. (A hivatalos diplomáciai kapcsolatok egyébként 1945-ben szakadtak meg Magyarország és a Vatikán között, és csak 1990-ben álltak helyre, a külképviseletek újraindításával.)

¹¹⁵ Bozsóky-Lukács 1995. 11.

¹¹⁶ Cserhádi József: *Fényvillanások a hosszú éjszakában*. Dokumentációs visszaemlékezések a válásüldözés harminc évéről. Pécs, 1990. Pünkösöd napján

Ha a hosszú küzdelmet meghatározó, hatalmon lévő párt ideológiájának alakulását tekintjük, a legfontosabb változás 1958 nyarára tehető. A korábbi harcok egyházüldözést ekkor váltotta fel a „kétfrontos harc” vagy másként az új típusú, „szövetségi politika”. A pártvezetés ekkortól az egyházak hosszú távú fennmaradásával számolt, feladva a korábbi elképzelést, miszerint az egyházi tevékenység lényegében néhány éven belül felszámolható. A hosszú távú együttélés pedig inkább pozitív együttműködést kívánt, ezért aztán nyilvánvaló különbséget tettek elméleti és politikai szinten is a vallásos világnézet elleni ideológiai harc, s az ezzel kapcsolatos felvilágosító munka, valamint az egyházakon belüli politikai reakció, a „klerikális reakció” elleni politikai és adminisztratív küzdelem között. Megállapították, hogy a két dolog teljesen különböző módszereket igényel.¹¹⁷ A vallásos tömegekkel szemben tehát türelemre intett az MSZMP Központi Bizottságának határozata, míg a politikai reakcióval szemben továbbra is határozottságot ígért. Kádár János szerint „*Meg kell értetni, hogy mi a klerikalizmus ellen tüzzel, vassal, golyószóróval és börtönnel is harcolunk, mert nálunk nem klerikális, tehát papi uralom van, hanem munkás-paraszt uralom.*”¹¹⁸ A politikai rendőrség harca azonban ezután inkább a háttérben, párhuzamosan folyt a vallásos tömegek megnyerésére szánt szövetségi politikával, annak minden megegyezésre, együttélésre törekvő, „baráti” intézkedésével.

Ha a történeteket a magyar egyházat képviselő püspöki kar működése szempontjából ítéljük meg, akkor a korszak püspökkari jegyzőkönyveit kiadó Balogh Margit megállapításait idézhetjük. Eszerint a testületre kettős, nem akármilyen nyomás neheztelt. „*Egyrészt alá volt rendelve az államnak, ugyanakkor meg kellett felelnie a vasfüggönyön túl, Rómában székelő világegyház elvárásainak. A sakkban tartott egyházi vezetés helytállt, ameddig lehetett, tudott és mert. Míg 1945-1948 a bátor szembenállás, 1949-1956 a lázongással vegyes beletörődés, addig az 1956 utáni évek a nagy elhallgatások, majd a kollaborálás időszaka.*”¹¹⁹ Hoz-

¹¹⁷ Gergely 1989. 155, 157.

¹¹⁸ Kiszely 2001. 99-100.

¹¹⁹ Balogh I. 2008. 34.

zátehetjük, hogy Grósz érsek halála után, a hatvanas években rutinná vált, hogy a püspökkari konferenciákat az Állami Egyházügyi Hivatalban előzetesen bemutatott és jóváhagyott napirenddel tartották.¹²⁰ Ez a jóváhagyás minden bizonnyal részletes „iránymutatást” jelentett a tárgyalásra bocsátható témák kereteit, s az ÁEH szempontjából elfogadható döntéseket tekintve, mintegy kizárva a „tévedések” lehetőségét. A püspöki kar későbbi időszakából talán még egy fordulópontot említhetünk, 1968-69-ben ugyanis itt is elfogadottá vált a szocialista állam ideológiájának megfelelő vallásszabadság-értelmezés. Ekkortól kezdve az ország helyzetével kapcsolatos püspöki megnyilatkozások itthon és külföldön is vallásszabadságról beszéltek, ezzel mintegy elfogadva a templomokba zárt vallásosságot, a minimálisra szorított hitoktatást, a nyolc katolikus középiskolát és az erősen cenzúrázott egyházi sajtót.¹²¹

Visszatérve Kalocsához, Grósz érsek személyét a sajtóban már halálakor történelminek minősítették.¹²² A főegyházmegyében azóta is nagy szeretettel és tisztelettel emlékeznek rá, s ez a tisztelet folyamatosan jelen volt. Halálát követően, 1961 decemberében a Hazafias Népfront Országos Tanácsának ülésén jelentette ki Kádár János, hogy „*Aki nincs a Magyar Népköztársaság ellen, az vele van. Aki nincs az MSZMP ellen, az vele van. Aki nincs a Népfront ellen, az vele van.*” A párt szövetségi politikájának hosszú távon meghatározó, új jelszava született meg ekkor: aki nincs ellenünk, az velünk van.¹²³ 1962-ben a háttérben megkezdődtek azok a folyamatok, amelyek az 1964-es magyar-vatikáni részleges megállapodáshoz vezettek. A fentiek alapján úgy látjuk, hogy Grósz érsek halálának éve valóban fordulópontként, korszakhatárként is értelmezhető a főegyházmegye történetében.

A következő 26 év, az 1962-1988 közötti időszak címében-minősítésében a „béke” és az „együttműködés” fogalmak többféle módon is érthetők. Az ideológiai küzdelem folytatása mellett megszűnt az in-

¹²⁰ Balogh I. 2008. 26-27.

¹²¹ Mészáros II. 202.

¹²² Ld. Új Ember 1961. okt. 8. XVII. évf. 41. szám, címlapon, Ijjas Antal által írt méltatás.

¹²³ Szabó 2005. 20.

tezményes egyházüldözés, már nem voltak letartóztatások, papi perek a főegyházmegyében (országosan más volt a helyzet, ott a 70-es évek elejéig még előfordultak). A nemzetközi szinten is erősödő békemozgalmak körében, hazánkban a „békemunka” egyházi vezetői, az Opus Pacis elnökei mindvégig a kalocsai érsekek voltak. Az állam részéről pedig a szövetségi politika részeként egyre inkább az egyház tevékeny támogatását követelték meg a társadalmi reformokhoz, a különféle kormányzati tervekhez-elképzelésekhez. A formálódó együttműködés jelei voltak a püspökök támogató nyilatkozatai, az összehangolt egyházi és állami ünnepek-megemlékezések, valamint az építkező-felújító tevékenység fellendülése is. A közel harminc éves folyamatból még egy évet szeretnénk kiemelni, mely újabb korszakhatárt ugyan nem jelentett, de mégis több szempontból is jelentősnek mondható, és csak erősítette az említett folyamatokat.

1975. augusztus 1-jén, Helsinkiben az Európai Biztonsági és Együttműködési Értekezlet keretében záróokmányt írtak alá. Albánia kivételével itt volt egész Európa, az alapokmány biztosította az emberi jogokat és a békét. A legfontosabb azonban a két szuperhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió megegyezése-jelenléte volt. Ez ugyanis azt jelentette, hogy a két nagyhatalom elkötelezte magát az együttélésre, a békés egymás mellett élésre. Tetőpontjához ért a brezsnyevi Szovjetunió nemzetközi elismertsége, a létező szocialista-kommunista társadalmi rendszert ekkor már maradandónak, véglegesen megszilárdultnak látta mind-egyik politikai vezető nyugaton is. A szocialista tábor létét megváltoztathatatlan tényként könyvelték el a világ felelős politikusai. Nem vártak politikai fordulatot, a politikusok kelet és nyugat között utaztak egymáshoz, sőt kelet pártvezetőit államfőket megillető protokollal fogadták (kimondatlanul is elismerve a valós helyzetet, hiszen ezek a pártvezetők nem csak egy párt elsőtitkárai voltak, hanem egy-egy ország diktatórikus urai, egész politikai rendszerek-korszakok megismé-lyesítői).¹²⁴ Ugyanebben az évben kilenc püspöki kinevezés történt Magyarországon, és Ausztriában elhunyt Mindszenty bíboros. Az előző évben

¹²⁴ Mészáros III.A. 35.

kinevezett esztergomi apostoli kormányzó, Lékai László 1976 februárjában esztergomi érsek, majd májustól bíboros lett. Ezzel véget ért az a Grósz érsekkel kezdődő, hosszú időszak, amíg Kalocsa érsekei látták el a püspöki kar elnöki tisztét.

Újabb korszakhatárt véleményünk szerint csak az 1989-es év, s az ezt követő rendszerváltás jelentett. Az állam és egyház „békés együttműködésének” (valójában az egyház államosításának, teljes állami ellenőrzésének) korát akkor az Állami Egyházügyi Hivatal megszűnésével az egyház működési szabadságának visszaállítása váltotta fel.

5.2.) A történeti értékelés nehézségei

A 20. század utolsó négy évtizedéhez érve fontosnak tartjuk előre bocsátani, hogy ennél az időszaknál történeti értékelést adnunk még nem lehetséges, és egyelőre minden hasonló kísérletnek számolnia kell jó néhány nehézséggel. Történészként az első, és talán legfontosabb akadály, hogy egyelőre nem érhetők el teljes körűen a korszak forrásai. A magyarországi egyházi levéltárak 50 évnél fiatalabb anyaga kutatási korlátozás alá esik, és hasonló módon nem kutathatóak egyelőre a korszakra vonatkozó diplomáciai iratok, a Magyarország és a Vatikán közötti megállapodások-tárgyalások fontos dokumentumai sem. Ránk maradt ugyan a kor sajtóhíreinek-képeinek tömege, esetleg magánlevelezések, vagy fontos szereplők emlékiratai, de mindezek használata-értékelése a hivatali iratok háttére nélkül töredékes, és szükségszerűen felületes eredményt hoz. Talán nem kell bővebben részleteznünk, hogy a sajtó hírei általában a „pillanatnak” szóltak, és gyakran átpolitizáltak voltak. Minden nyomtatásban megjelenő szöveget alapvetően cenzúráztak. Az emlékiratok-visszaemlékezések szerzői – gyakran egyben a történetünk szempontjából fontos események szereplői – elfogultak lehetnek, nézőpontjuk a műfaj jellegénél fogva szubjektív.

Tömegesen maradtak ránk információk az állambiztonsági szervek, a politikai rendőrség működésének eredményeképpen, vagy az Állami Egyházügyi Hivatal és a pártszervek örökségeként, melyek részben már kutathatóak. De az ügynökök révén, titkosszolgálati módszerekkel beszerzett információkra, kompromittáló adatgyűjtésekre alapozni történeti értékelést szintén nem lehet, az így kialakított kép szükségszerűen

torzó marad. Gyakran már a születésükkor manipulálták ezeket az információkat, értelmezésük-megfejtésük sokszor nehézkes. A forrás jellegével kapcsolatban talán nem túlzás azt a hasonlatot használni, hogy óvatlan használatuk olyan helyzetet teremthet, mintha egy korról-társadalomról csak a gyónási titkok alapján alkotnánk képet. Hol maradnának a jöcselekedetek? S akik nem gyóntak, büntelenek?

Mindezzel természetesen nem az említett források információit szeretnénk lebecsülni, hiszen valamennyi fennmaradt adatnak értéke-jelentősége van. Csak jelenleg nem áll módunkban a fennmaradt értékek teljességének fényénél szemlélődni-válogatni. Időnként még sötétben, máskor félhomályban járunk, s helyenként talán már a nap is kisüt, elvakítva bennünket...

Nem szóltunk még egy másik fontos akadályról, az időtényezőről, s az ezzel kapcsolatos érintettség problémájáról sem. A történeti objektivitáshoz elengedhetetlenül szükséges egy bizonyos távolság, s a személyesen átélt eseményekkel kapcsolatban ezt a távolságtartást igen nehéz megvalósítani. A közelmúlt történései még sokakban indulatokat keltenek, s a megfogalmazott vélemények ennek megfelelően szenvedélyesek, kemények lehetnek. Jól megfigyelhető ez olyan fontos kérdésekben, mint pl. a Vatikán 1964 utáni keleti politikájának értékelése vagy Mindszenty bíboros helyzetének „megoldása”, sorsának elemzése. A korszakra vonatkozó, elmúlt időszakban megjelent kiadványok szerzői között sokan nevezhetők az imént említettek értelmében „érintettnek”.

Időnként a média és a napi politika is szívesen vesz elő hasonló, érzelmeiket-indulatokat ébresztő témákat a közelmúltból, gondoljunk csak a különféle ügynöklisták kiszivárogtatására. A nehézséget éppen az jelenti, hogy a fokozott érdeklődés közepette kell beismernünk, hogy egyelőre még nem adhatók kellően megalapozott válaszok a megfogalmazott kérdésekre. Bízunk benne, hogy a válaszadáshoz szükséges információk-források fennmaradtak-fennmaradnak, és előbb-utóbb feldolgozásra kerülnek. Sajnos az is valószínűsíthető, hogy sok minden elveszett. Mindezzel kapcsolatban nagyon sok teendőnk-felelősségünk van és lesz a jövőben is, de mindent csak a maga idejében tehetünk meg. Azzal, hogy ültetésekor rázúdítjuk egy növényre élettartamának teljes vízigényét, még nem jutunk gyorsabban a remélt terméshez...

A fent említett, napjainkban is tapasztalható érdeklődés azonban mégis determinál bizonyos értelemben bennünket, így helyénvalónak látjuk néhány „megkerülhetetlen” témával folytatni a korszakról írott ismertetőnket. Tesszük ezt annak tudatában, hogy egyelőre inkább csak a témák vázlatos összefoglalására, valamint a felvethető kérdések és nehézségek érzékeltetésére nyílik lehetőségünk.

5.3.) A papi békemozgalom (1950-1989)

A következőkben igyekszünk áttekinteni a mozgalom főbb kalocsai vonatkozásait. Először talán a kezdetekről: 1950 nyarán, az első papi békegyűlés és a mozgalom indulásának időszakából nincs információnk kalocsai részvételről. Amikor 1951. október 3-án (már Grósz érsek letartóztatása után), az Országos Papi Konferencián megválasztották az Országos Papi Békebizottságot (75 tagú Országos Választmány,), a névsorban három kalocsai vonatkozású nevet találunk: Kujáni Ferenc érseki helynök, Lantos János katymári plébános és Mészáros Károly irodaigazgató személyében.¹²⁵ Utóbbi két személy pályája Bácskából indult, a háború után maradtak itt, és Katymár, ill. Madaras esetében szolgálati helyük azokban az években egymás melletti településen volt. Mészárost innen hívták be irodaigazgatónak, viszonylag rövid időszakra. Lantos János szerepelt még a Kereszt c. lap 1953. február 19-i számában is, mint aki a legbuzgóbb előfizetés-gyűjtő, Jánoshalmán 62 előfizetőt gyűjtött a békemozgalom lapjának.¹²⁶ Lantos végül fiatalon, még 1957-ben meghalt. Mészárosnak lett hosszabb békepapi pályája, az ő nevével még később is találkozunk. 1951. október 3-án az országos konferenciát egyébként Kujáni Ferenc nyitotta meg úgy, hogy a megnyitó szavait előzőleg írásban juttatták el hozzá az ÁEH titkárságáról. (A megbízhatóbb személyek pl. Beresztóczy Miklós vagy Horváth Richárd beszédeikhez „csak vázlatot” kaptak.)¹²⁷ 1953 őszén az országos választmányba választott személyek között találjuk Kiss Pál irodaigazgató nevét Kalocsáról.¹²⁸ Ő valójában váci

¹²⁵ Pál 1995. 40-41.

¹²⁶ Pál 1995. 65.

¹²⁷ Pál 1995. 92.

¹²⁸ Pál 1995. 46.

egyházmegyés volt (nyilvánvalóan az ÁEH nyomására került Kalocsára irodaigazgatónak), és 1956-ban Grósz érsek mentette fel, börtönből való szabadulása után.

Összességében elmondható, hogy az 1956 előtti időszakban a békepapi mozgalomban a kalocsai jelenlét igen csekély volt. Bizonyos szinten elkerülhetetlen volt az egyházmegye képvisellete, ezt kétségtelenül elvárta és kikényszerítette az állam, ezt a képviselertet látták el a helynök és az irodaigazgatók, tehát lényegében a helyi vezetés. Ha az 1956-ban megszűnt Katolikus Papok Országos Békebizottsága tevékenységét összességében értékeljük, elsőként ki kell emelnünk, hogy a mozgalom kezdeményezője, létrehozója az államhatalom volt, és irányítása szinte „kézi vezérléssel” történt. Ennek megfelelően a mozgalom kiszolgálta a kommunista vezetés politikai céljait, közreműködött a parasztágellenes (tsz-be kényszerítés, beszolgáltatás) és más népszerűtlen intézkedések (békekölcsönjegyzés) megvalósításában, és segített az egyházi vezetést is erre a közreműködésre kényszeríteni. Az egyház egységének megbontásával gyengítette annak erejét, ellenálló képességét, zavart idézett elő a papság körében, és a néptömegekben is kiábrándulást keltett politikai tevékenységével. Időnként a papság érdekvédelmi szerepében is fellépett, sérelmek orvoslójaként, ill. bebörtönzöttek szabadon bocsátása érdekében. Sikerei is voltak ezen a téren, erre az államhatalmi szervek is hangsúlyt fektettek, éppen a mozgalom jövőjének érdekében. Egyes ügyes békemozgalmi papok tevékenységüket a hitélet működési kereteinek szélesítésére, az intézményi rendszer erősítésére is fel tudták használni. A részvétel aránya azonban viszonylag alacsony (kb. 5-10 %-os volt), s a belső meggyőződés mellett-helyett komolyan jelen volt a kényszer, a megtévesztés is a motiváltságot tekintve.¹²⁹ Tény, hogy a főpappal szemben amolyan ellenzéki jellege is volt a mozgalomnak, amit a püspökök is éreztek, 1956-ban ennek megfelelően meg akarták szüntetni. Az ifjabb papok körében általában még gyengébb volt a hatása az amúgy sem jelentős számarányú mozgalomnak. Grósz megnyilatkozásai szerint Kalocsáról alig volt érintett személy. 1956-ban a mozgalom feloszlott, és képviselőit általában sikerült

¹²⁹ Pál 1995. 111-112.

félreállítania a püspököknek, elmozdítva őket az ÁEH által kieszközölt vezető beosztásukból.

1957 tavaszán, kb. fél éves szünet után a visszarendeződési folyamatok részeként a béketevékenység új alapokra helyezése a püspöki kar egyik legsúlyosabb gondja, s az állammal folytatott tárgyalások központi témája volt. A püspöki kar igyekezett a saját hatáskörébe, ellenőrzése alá vonni a béketevékenységet az Opus Pacis megalapításával, minimális intézményi szervezettel, a hierarchia irányításával, inkább szellemi-eszmei síkon kezelve a kérdést. Az állam közben az Országos Béketanács Katolikus Bizottságát (OBKB) fejlesztette volna, átmentve a régi békepapságot. Ezt persze a püspökök megpróbálták visszafogni, a régi békepapi személyek emlegetése miatt a tárgyalások egy időre el is akadtak. A kiközösített Horváth Richárd vezetőségi tagságát ideiglenesen sikerült elkerülni, de Beresztóczy már elkerülhetetlenül bekerült, és tudomásul kellett venni a régi békepapság fokozatos átszivárgását is.¹³⁰

A püspöki kar május végén határozott a békemozgalomban való részvételéről, megalakították az Országos Béketanács Katolikus Bizottságát, melynek elnöke Hamvas Endre csanádi püspök lett, és az Opus Pacist, mint a püspöki kar békeszervezetét, Grósz érsek elnökletével. Grósz igyekezett az előzetes tárgyalások során leszögezni, hogy a katolikus békemozgalomnak nem lesz sem megyei, sem egyházmegyei szerve, sem kötelező tagsága. A gyűlésekről a központ, a vezetőség gondoskodik, mindenkit meghív rá, és elmegy aki akar, senkitől sem kérik számon, hogy miért nem jelent meg. Grósznak erre szóban állítólag ígéretet is tettek. Grósz 1957. július 23-án, az Opus Pacis által szervezett békegyűlés megnyitóján is hasonló szellemben beszélt, rögzítve, hogy az Opus Pacis nem foglalkozik sem politikai, sem gazdasági kérdésekkel. Szívesen támogat minden törekvést, mely hazánk jobb jövőjére, népünk életszínvonalának emelésére irányul, de az Opus Pacisnak nem ez a feladata, hanem a béke szolgálata.¹³¹

1958. június 7-8-án, az V. Magyar Békekongresszuson az Opus

¹³⁰ Pál 1995. 127-133.

¹³¹ Pál 1995. 134-135.

Pacis nevében Grösz érsek is felszólalt, kinyilvánítva a stockholmi békevilágkongresszus céljaihoz való csatlakozását, s a leszerelésre buzdítva a vezető politikai hatalmakat. Latin nyelvű levelét a világkongresszuson Mag Béla ügyvezető igazgató olvasta fel, nagy sikert aratva. A püspöki kar az 1958. nov. 16-án tartott országgyűlési választásokkal kapcsolatos pásztorlevelének hangneme pedig némileg változott, a kormány (megkövetelt) támogatásán túl itt megjelennek az olyan megfogalmazások, melyek arra engednek következtetni, hogy az egyház keresi helyét és szerepét a szocialista társadalomban.¹³²

1958. őszén azonban a háttérben megszerveződnek a megyei békebizottságok katolikus bizottságai is, amolyan területi szervekként. A folyamat egyik szervezője Beresztóczy, aki emiatt konfliktusba került Hamvas püspök-elnökkel. A bizottságok megalakításával megkerülték a püspöki kart, és kész helyzetet teremtettek, Grösz érsek hiába tiltakozott, hiába írt felháborodott levelet az ÁEH-nak. A megváltozott helyzetbe a püspökök előbb-utóbb kénytelenek voltak beletörődni, azon érdemben nem tudtak változtatni.

Az 1963. februárjában tartott választások alkalmával a Hazafias Népfront jelöltjeként egy egész sor katolikus papot választottak meg tanácsi funkciókba. Ekkor lett országgyűlési képviselő Várkonyi Imre káptalani helynök (Kalocsa és környéke képviselőjeként), s a Kalocsai Járásban tanácsstag lett Barát László hajósi plébános, Bács megyei bizottsági tag. Az Opus Pacis intézőbizottságát 1965-ben bővítették, bekerültek az új püspökök és más egyházi vezetők, így pl. Ijjas József csanádi püspökként és Várkonyi Imre prépost, az Actio Catholica igazgatójaként. Ekkor már a püspöki kar békeszerveit, az Opus Pacist és az Országos Béketanács Katolikus Bizottságát (OBKB) is egy személy, Hamvas Endre kalocsai érsek (1964-1969) vezette.¹³³

A vezető békepapok 1957-es kiközösítésének feloldása már Ijjas József (1969-től kalocsai érsek) idejére esett, és 1971 októberében került rá sor, a helyzet rendezését a Vatikán Mindszenty bíboros ügyének

¹³² Pál 1995. 139-140.

¹³³ Pál 1995. 185-187.

„megoldásával” együtt kezelte. Az 1970-es évek első felében Ijjas érsek a nemzetközi békemozgalmakba is aktívan bekapcsolódott, rendszeresen utazott hasonló rendezvényekre a magyar küldöttségek tagjaként, példaként Moszkvát, Brüsszelt és Berlint is említhetjük, és útjaira gyakran elkísérte Várkonyi Imre AC igazgató, a püspöki kar külügyi bizottságának vezetője is.

A megyei bizottságoknál az 1970-es évektől igyekeztek megújítani a békegyűléseket. Elvették közvetlen politikai élüket, inkább tájékoztató-informatív jellegűek lettek, helyi kérdések tanulmányozásával, időnként intézménylátogatásokkal is összekötve. Új lendületet hozott, hogy elkezdték ökumenikus alapon tartani őket, s így a különböző felekezetű lelkészek ismeretségének-kapcsolatának egyik fóruma lett. Ezekon a tájékoztatókon a papság jelenléte elég számottevő volt, 70-80 %-ra becsülték, a távolmaradókat figyelmeztették, a hiányzásokat igazolni kellett az egyházi tanácsosnál. A fórumokon már kérdezni is lehetett, és egy-egy vidék megismerésére kihelyezett tájértekezletet is tartottak.¹³⁴

Felfedezték a kapcsolódást a honismereti munkával, az ünnepekkel is. Ijjas érsek a Hazafias Népfront V. Kongresszusán, 1972 tavaszán így beszélt papjai munkájáról: *„Részt vesznek nemzeti hagyományaink ápolásában, művészi kincseink megbecsülésében és megbecsültetésében, az ízlés fejlesztésében, az ünnepeinkről való méltó és tartalmas megemlékezésben, beleértve természetesen az állami ünnepeket is.”*¹³⁵ Komoly problémája maradt a békemozgalomnak a fiatal papság távolmaradása, a békeszervek elöregedése. 1979. november 4-én interjú jelent meg a Katolikus Szóban Mészáros Károly Baja-belvárosi plébánossal, a főegyházmegye helynök-helyettesével, a Bács-Kiskun megyei békepap-bizottság elnökével. A mozgalom jövőjéről kérdezték, különösen a kevés fiatal miatt. Mészáros generációs problémával, ill. a helyi hatóságok túlkapásaival, hibáival magyarázta a dolgot, és ebből eredeztette a fiatalok bizalmatlanságát.¹³⁶

¹³⁴ Pál 1995. 210-215.

¹³⁵ Pál 1995. 213.

¹³⁶ Mészáros III.B. 132.

Az Opus Pacis és az OBKB elnöki tiszte, a püspöki kar békemunkájának irányítása egészen a rendszerváltásig összekapcsolódott a kalocsai érseki székkal, Ijjas érseket betegsége idején ebben a tisztségében Paskai László koadjutor-érsek, halála után pedig Dankó László érsek helyettesítette, ill. követte. A megyei bizottságban fontos szerepet vállaltak az érseki aula vezető beosztású tisztviselői, Mészáros Károly provikárius neve mellett itt Kováts Géza irodaigazgatót, majd érseki helynököt is említhetjük. A főegyházmegye vezetői-főpásztorai ebben az időszakban a társadalom felé való nyitás, a dialógus jegyében, ill. az állam-egyház közötti jó viszony ápolásának-fejlesztésének fórumaként tekintettek a békemozgalomra.

A rendszerváltás időszakában a mozgalom kapcsán annak megosztó szerepét hangsúlyozták-hibáztatták, s a papság egységének helyreállítását (1989-ben bekövetkezett) megszűnésétől remélték. Bizonyos esetekben személyi változások is történtek, ezeket akkor – inkább csak szóban – azzal indokolták, hogy az érintettek politikai okokból kerültek adott pozíciójukba-helyükre¹³⁷. Utólagos megítélése az elmúlt két évtizedben időnként megértő, máskor elmarasztaló, amit talán az együttműködés és a kollaboráció szavak „ízének” különbsége is kifejezhet. Mit ért el, és mit adott fel a békepapság és az egyházi vezetés az államtól elvárt együttműködés, a jó viszony jegyében-érdekében? Mennyiben erősítette az állam reprezentációs-demonstrációs céljait, és mennyiben volt képes felmutatni az ideológiai különbséget? Mennyiben jelentett háttérteret a „kis lépések” egyházpolitikájához, és volt-e alternatívája ezeknek az apró lépéseknek-engedményeknek? A békepapi aktivitás mennyiben volt a papi karrier, a vezető megbízatások elengedhetetlen feltétele? Megannyi fontos kérdés, amelyre egyelőre még nem tudunk megalapozott válaszokat adni.

¹³⁷ Hasonló esetről tesz említést Szendi József veszprémi püspök visszaemlékezésében, 1990 márciusából: „Megfosztottam az egyházmegye békepapjait a főesperesi, esperesi és h. esperesi megbízatástól. Helyükbe olyanokat neveztem ki, akik nem voltak békepapok. Ez egyetlen más egyházmegyében sem történt meg.” (Szendi 109.)

5.4.) A Vatikán keleti politikája

Nem lehetséges a korszak eseményeit anélkül értékelnünk, hogy figyelembe vennénk a Vatikán keleti politikájának változásait. 1961-ben Hruscsov üdvözlő táviratot küldött XXIII. János pápának 80. születésnapja alkalmából, és elismeréssel szólt a pápa béke iránti elkötelezettségéről. 1961-ben hunyt el Domenico Tardini, a rendkívül konzervatív vatikáni államtitkár, ezután gyorsultak fel az új pápa nevéhez fűződő változások, aki tartózkodott a kommunista országok nyílt bírálataitól, sőt a zsinatot is velük együtt, az ő meghívásukkal képzelte el. 1962. októberében az USA az ENSZ közgyűlésével elfogadtatta a „magyar kérdés” levételét a napirendről (mely az 1956-os eseményekre vonatkozott). Néhány magyar főpapot kiengedtek a II. Vatikáni Zsinatra, ahol ők óvatos utalásokat tettek a magyar-vatikáni tárgyalások lehetőségére. 1963-ban helyreállították Magyarország ENSZ-tagságát. Nagy-Britannia, Franciaország és Belgium, 1964-ben pedig Svédország, Olaszország, Svájc és Kanada emelte nagykövetségi szintre hazánkkal fenntartott diplomáciai kapcsolatát. Kádár 1963. március 21-én általános amnesztiát hirdetett.¹³⁸ A szocialista Magyarország kimozdult nemzetközi elszigeteltségéből, és ebbe a folyamatba illeszkedve kezdte meg tárgyalásait a háttérben a Szentszék, hogy a magyar egyház életében bizonyos problémákat rendezhessen. A tárgyalások 1964 őszén vezettek el az első részleges megállapodásig, amely csak egy hosszú út kezdete volt. Ezen az úton a különféle megállapodásokat általában megoldatlan problémák sora kísérte, melyeket egyébként gyakran a megállapodásokhoz hasonló módon, jegyzékbe foglaltak.

Az 1964-es megállapodás, az üres püspöki székek betöltése utáni időszakból talán érdemes a Rómában élő Zágon József helyzetértékelését idéznünk: *„a Szentszék mindent megtett, amit az adott körülmények között tehetett. Ami ezután történik az a magyar püspöki kar erőssége vagy gyengesége, helyállása vagy megalkuvása, az egyház új korszakának némi kezdete vagy tovább bandukolás a lejtőn lefelé.”* A fő cél a Vatikán számára a püspöki székek betöltése, a kapcsolatok tartós fenntartása, a kommunikáció lehetőségének biztosítása volt. Talán abból a kockázatos feltevésből indultak ki, hogy még ha sikerül is az államnak megbízható

¹³⁸ Szabó 2005. 30-31.

embereit beépítenie a katolikus hierarchiába, azok azért mégiscsak papok. 1964 után már kapcsolatban álltak Rómával, volt információáramlás, némi kontroll, amit jól alkalmazva többet lehetett elérni, mintha egyáltalán nem lettek volna püspökök, és persze kapcsolat sem. Viszont ez a kontroll, a befolyásolás lehetősége mindkét irányban fennállt, a beépített emberek is hatottak Rómára, sőt dezinformálhattak...¹³⁹ Ostpolitik vagy Magyarország vatikáni politikája? Valójában melyik fél dominált? – tehetjük fel utólag a kérdést. A lényeg úgy tűnik, mindkét fél számára a folyamatos kapcsolat volt (25 év alatt több mint 50 tárgyalás történt), melynek eredményeképpen lassan normalizálódtak a kapcsolatok. A konkrét ügyek intézése alkuk sokaságát hozta, melyben a magyar fél taktikusan és határozottan viselkedett, úgy tűnt, érdekeit sikeresebben érvényesítette (Mindszenty eltávolítása az országból, befolyás a püspöki kinevezésekre, békepapok kiközösítésének feloldása). A Vatikán számára viszont mégis lehetőség volt a közvetlen kapcsolatokra és információszerzésre, számukra ez volt a legfontosabb a hierarchia, az egyházszerkezet kiegészülése mellett. Tágabb politikai keretek közé illesztve úgy tűnhet, hogy Magyarország az 1960-as évek elején önálló utat járt be a keleti blokkban egyházpolitika terén, de joggal feltételezhetjük, hogy nem egészen önszántából és nem engedély nélkül. A magyar-vatikáni kapcsolatok javulása lehetett Moszkva kísérlete is, anélkül, hogy komolyabb tétet veszélyeztetett volna. Ki lehetett próbálni, hogy mire lehet menni egyezkedéssel. A magyar kapcsolat révén a keleti tábor ráadásul közvetlen információkhoz jutott a Vatikán esetében, ez a korábban elzárt világ is bekerült a hírszerzés vérkeringésébe, éppen a magyar ügynökök munkájának eredményeképpen. Persze ez részben fordítva is működött, a Vatikán is lényegesen több információhoz jutott a keleti blokk katolikusait illetően.¹⁴⁰

Az elmúlt évtizedben időnként kemény bírálatokat is megfogalmaztak a Szentszék keleti politikájával kapcsolatban, eredménytelenséggel, ill. néha naivitással is vádolva az abban részt vevő személyeket.¹⁴¹ Fenntartva a történeti értékelés nehézségeiről korábban írt megjegy-

¹³⁹ Szabó 2005. 37.

¹⁴⁰ Szabó 2005. 47-48.

¹⁴¹ Ld. Adriányi 2004.

zéseket, kétségtelenül megállapítható, hogy a tárgyalások során a két fél teljesen más eszköztárral rendelkezett. A magyar fél nyomást gyakorolhatott pl. „törvénysértő” (valójában kisközösségi pasztorációt folytató) papok-szerzetesek letartóztatásával vagy éppen „kegyet gyakorolhatott” elengedésükkel. A Szentszék inkább csak bizonyos gesztusokat tehetett (pl. magyar politikusok fogadása a Vatikánban), ill. az állam számára politikai szempontból fontos ügyekben tehetett engedményeket (ide tartozott Mindszenty bíboros helyzete is, mely érzékeny pont volt a magyar politikai vezetés számára), s az engedmények fejében kérhetett más területen pozitív hozzáállást, előnyöket. A Vatikán a személyi politikára, a püspöki székek betöltésére helyezte a hangsúlyt, melynek eredményességét egyelőre – a tárgyalások és megállapodások részleteinek ismerete nélkül – nem könnyű megítélni. A folyamatban egyébként a Szentszékot hangsúlyosan lelkipásztori szempontok vezérelték.

Ennek érzékeltetésére egy konkrét eseményt szeretnénk felidézni, mely Mindszenty bíboros esztergomi érseki székről történő lemondatásával kapcsolatos. Miután a bíborostól a pápa önkéntes lemondást kért, 1974. január elején Mindszenty elküldte titkárát, Mészáros Tibort Rómába, hogy próbálja meg a pápát lebeszélni a letételéről. Mészáros leírja a találkozást, és szomorúan állapítja meg, hogy érvei hatástalanok voltak a pápánál. Adriányi Gábor így összegezte a történeteket: „*De be kellett látnia, kősziklának beszél. A pápa egy szóval sem reflektált Mindszenty érveire, inkább Izrael történetével példálózott. Hogy az Úr idején a zsidóság is idegen megszállás alatt sínylődött, a népet elnyomták, de Krisztus ajkáról egy szó sem hangzott el politikai katonai felszabadításról.*”¹⁴² A pápa példája valójában nem véletlen, és a lelkipásztori és politikai érvrendszerek különbözőségét próbálta érzékeltetni. A Szentszék már régóta megkülönböztette Mindszentyben a hős lelkületű főpapot és a politikust. Utóbbi szerepét időnként nem tartották szerencsésnek. Somorjai Ádám szerint a híressé vált véleménykülönbség hátterében az említett szempontok különbözőségei állnak: a pápa elsősorban lelkipásztori szempontokra hivatkozott a felmentés kapcsán (azt kell tennünk, amit lehet a dicső és elbágyadt esztergomi főegyházmegeye lelkipásztori szükségleteinek az ellátására,

¹⁴² Adriányi 2004. 161.

amely most már 25 év óta meg van fosztva a személyes és közvetlen lelkipásztori irányítástól... hosszú és fájdalmas mérlegelés után, kizárólag a természetfeletti és lelkipásztori megfontolások által vezérelve, legfőbb főpásztori lelkiismeretünk meggyőzött erről a kikerülhetetlen kötelességről, ugyanannak az Egyháznak a szolgálatában – idézetek a pápa leveleiből), míg Mindszenty azt elsősorban politikai szempontok alapján fájlalta. Közjogi feladatai, a magyarság képviselője egy idegen hatalom által ránk ültetett, törvénytelen kormány ellenében.¹⁴³

Nem könnyű világosan látni és meghatározni a lelkipásztori és politikai szempontokat hasonló esetekben, minden bizonnyal ez a kényes megkülönböztetés jelentette a Vatikán keleti politikája számára a legnagyobb kihívást. A folyamat eredményeként 1964-től először a magyar püspököknek, majd a kint tanuló papoknak és a hívek zarándokcsoportjainak is újra voltak római élményei-tapasztalatai. Hírek, információk indultak meg mindkét irányba, de természetesen mindezt korlátozni, ellenőrizni és befolyásolni igyekezett a magyar politikai vezetés, pl. az állambiztonsági szervek útján, de ez a szál már elvezet bennünket a titkosszolgálatok és az ügynökök világához.

5.5.) A titkosszolgálatok és ügynökök világa

Talán nem egészen köztudott, hogy a politikai rendőrség korszakunkban mindvégig, egészen a rendszerváltásig „harcolt”. Természetesen egyre inkább csak a háttérben, válogatott eszközökkel, de mégis szállította pl. az 1960-as évek közösségi pereinek vádlottait, az ifjúsági lelkipásztorkodásba bekapcsolódó papok-szerzetesek sorát, természetesen a civil résztvevőkkel együtt, államellenes szervezkedés címén. 1961 elején, a „Fekete hollók” fedőnevű akció során pl. összesen több mint ezer helyen tartottak házkutatást, elképzelhető, micsoda megfigyelési munka állhatott egy-egy hasonló művelet előkészítése mögött. 1972-ben a perek ugyan befejeződtek, de az állambiztonsági szervek munkájának egyik igen jelentős részét továbbra is az egyházak, és különösképpen a katolikus egyház adták. Több ezer fős apparátus dolgozott az egyházi személyek megfigyelésén és beszerzésén, egyrészt információkat gyűjtve, másrészt

¹⁴³ Somorjai 2008. 824-825, 828-289.

ügynökök útján befolyásolva az egyház belső életét.

A célszemélyek között természetesen kiemelt helyen álltak az egyházi vezetők, akiket minden elképzelhető módon igyekeztek ellenőrizni, ügynökökkel körülvenni, ill. együttműködésre, beszélgetésre, információk adására bírni. Alapvető feladat volt a célszemélyek gyenge pontjának meghatározása (zsarolhatóság módja, pl. erkölcsi gyengeség, karriervágy stb.), majd annak módszeres kihasználása. Egy-egy főpapot az irodájában, autójában, étkezőjében is ügynökök vették körül, és természetesen mindemellett működtek még a gondosan telepített lehallgató készülékek is. A jelentések írásával megbízott, beépített személyek időnként egymást is ellenőrizték, de kapcsolatuk valójában nem egymással volt, hanem „munkáltató” ún. „tartó” tisztjükkel. Nem tudhatták, a környezetükben még ki az, aki „dolgozik”, és hogy mi mindent tudnak róluk, emiatt állandó bizonytalanságban éltek. Egy ilyen rendszer, politikai megrendelésekkel a háttérben szinte szükségszerűen manipulált információkat eredményezett. Számolni lehetett az ügynökként bevont személy lelkiismereti problémáival, az információk személyes motivációból eredő szűrésével-torzításával, az adatokat feldolgozó hivatalnak pedig lételeme volt, hogy produkálja az ügyeket és az eredményt, a koncepciók terén tehát egyfajta kényszer is működött. Az ördögi rendszer működését leginkább konkrét példákon keresztül lehet érzékeltetni.

Az állambiztonság fontos akciókat tervezett a II. Vatikáni Zsinat ülészeit, a kiutazó magyar küldöttségek kapcsán. Az 1963 őszen tartott 2. ülészeteken pl. a 13 fős magyar küldöttség (ebből 6 zsinati atya, közülük 1 ügynök) tagjai között összesen 7 ügynök volt. Elsősorban kísérőként-segítőként szerepeltek. Emellett természetesen lazább kapcsolatban, újságíróként, orvosként további ügynökök, ill. összekötő személyek is voltak a közelükben. A teljes akció hatékonyságát illetően tanulságos, hogy alig tudtak elérni valamit a céljaikból (talán az egyetlen jelentősebb eredmény, hogy a püspöki kinevezésekre Hamvas által javasolt személyek nevét sikerült megtudniuk). A sikertelenségnek több oka is volt. A Vatikánban pl. azonnal leválasztották a zsinati atyákat a kísérőkről, külön szállást adva a két csoportnak, s elvágva a közvetlen információszerzés lehetőségét. Maguk a zsinati atyák is elzárkóztak, nem voltak hajlandók beszélgetésekre, nem igényeltek különféle segítséget, inkább maguk in-

tézték ügyeiket. Az összekötő rendőrtiszt székhelye a követségen volt, és szinte azonnal észlelte az olasz titkosszolgálat figyelőinek jelenlétét, mozgását. Az olaszok valójában sikeres elhárítást hajtottak végre, az összekötő alig jutott információhoz, lényegében a követségen dekkolt. A Vatikán illetékesei pedig óvatosak voltak, tudták, hogy ki előtt hogyan beszélhetnek. Jól megkülönböztették ők is az említett kíséret, valójában tétlen, ill. más feladatokkal megbízott személyeket. Az ügynökök pedig személyes ambícióik miatt lényegében érdemi információk helyett egymást marták, jelentéseikben egymást kritizálták.¹⁴⁴

1964-ben azután, az újabb ülészakon már erősödtek a zsinati atyák, vagyis a püspökök közötti ügynöki pozíciók. A zsinat 3. ülészakán pl. „Péter”, azaz Ijjas József csanádi püspök a következő operatív feladatokat kapta: szerezzen információkat a Vatikánnak a szocialista országokat érintő kérdésekben elfoglalt álláspontjáról, az államközi tárgyalások folytatásával kapcsolatos tervekről és elképzelésekről. Tanulmányozza a vatikáni egyetemeket, és állapítsa meg, hogy közülük melyek vehetők számításba a Magyarországról kiutazó papok továbbképzése szempontjából. Újítsa fel ismeretségét a vatikáni egyetemek professzoraival.¹⁴⁵ Az ő munkáját azonban megzavarta az ellene tett feljelentés, amelyet a Vatikán Hamvas érseken keresztül kapott meg. Hamvas nem merte megtenni, hogy nem adja át, és mentő megjegyzéseket is tett, de mindez nem nyugtatta meg az ügynököt. Casaroli magához rendelte, részletesen meghallgatta és közölte, hogy az ügyet lezártnak tekinti. Tett egy olyan megjegyzést, hogy Magyarországon hasonló módon támadnak másokat is. Biztonságát azonban a továbbiakban sem nyerte vissza, mert újabb támadásokra, újabb vizsgálatokra és végső soron a püspöki kinevezés visszavonására gondolt. Az ügynöki jelentés Ijjasról így írt: „*Kedves, közvetlen, politikailag tartózkodó magatartású volt, mélyen megrázta a személye ellen tett feljelentés.*” ... Hamvas szeptember 28-án beszélt Casarolival és elrendezte Ijjas ügyét.¹⁴⁶

Az összefoglaló állambiztonsági jelentésnek tehát gondjai voltak

¹⁴⁴ Kiszely 2001. 118-121.

¹⁴⁵ Adriányi 2004. 56-57. Kiszely 2001. 134.

¹⁴⁶ Kiszely 2001. 134.

Péterrel. Tudomásuk volt ui. arról, hogy a püspökök közül két személy megbízatást kapott, hogy négyhavonta jelentést írjon Rómának, ennek fényében különösen fontosnak látták Péter ellenőrzését. 1965 januárjában ui. újra járt Rómában, és még egy utat jelzett előre április-május táján. A feltevés mellett szól, hogy „*az ügynök a Vatikán előtt erkölcsi ügye miatt súlyosan kompromittált. Miután Rómában végzett, vatikáni körökben jól ismerik. Komoly szaktekintélynek tartják, a zsinat biblikus előkészítő bizottságának régóta megválasztott tagja. A Vatikán választottjának és hozzá feltétlen hűnek tűnik. ... Ügynöki munkájában két szembetűnő dolog észlelhető. Korábban kevésbé volt aktív és szívesen elodázta a találkozásokat. Most igyekszik minél többször találkozni, és szívesen áldoz félnapokat, rendkívül készségesnek tűnik. Kékeshez hasonlóan igyekszik elültetni olyan gondolatokat, amelyekről tudjuk, hogy a Vatikántól kapott felkészítést.*” Később még egy árulkodó megjegyzés Ijjas püspök ügye kapcsán, amelyet Hamvas érsek „rendezett el”: lehetséges, hogy ezt a lehetőséget használta ki Casaroli, hogy lekötelezetté tegye Ijjast.¹⁴⁷ Jól látható a rendszer zavara, amint attól félnek, hogy Ijjas személyében kettős ügynökkel van dolguk, vatikáni megbízással...

Az eset kapcsán két megjegyzés is tehető, az egyik, hogy 1964-től kezdődően, az új püspöki kinevezésekkel megnőtt a püspöki karon belül az ügynökök száma. Érthető módon jelentősen nőtt ennek az esélye, hiszen az új kinevezéseket már az állam is befolyásolta, és nyilván igyekeztek azokat ilyen módon is „előkészíteni”. Ezek a személyek már kinevezésük előtt kapcsolatban álltak az állambiztonsággal, s ez a kapcsolat valamilyen formában általában később is megmaradt. Az érintett személyekre nyilvánvalóan nagy nyomás nehezedett, hogy vállalják a hasonló tevékenységet, az időnkénti beszélgetést, ill. jelentések írását különböző témákban. Sokan lelkiismeretükben ennek a tevékenységének a minőségére-tartalmára helyezték a hangsúlyt, mintegy folyamatosan egyensúlyozva a kiélezett helyzetben, hogy a „jó oldalon” maradjanak, és túltették magukat az egyéb „kellemetlenségeken”, a helyzet kompromittáló voltán. Az együttműködést meg lehetett tagadni, s bár ez általában valamilyen hátránnyal-üldöztetéssel járt, erre a hősies helytállásra is voltak példák,

¹⁴⁷ Kiszely 2001. 137.

de mindez egyáltalán nem volt könnyű. Ha valakit a fentebb említett „gyenge pont” keresése során „megfogtak”, az nehezen szabadult. Később aztán erkölcsi válság, öngyilkosság is előfordulhatott. Egy kis falu plébánosával történt, hogy a politikai rendőrség egy tisztje nyaggatta információkért. A pap lelkiismerete azonban egyre kevésbé győzte a besúgást, ezért kétségbeesésében azt mondta a tisztnek, hagyja békén, mert ha tovább gyötri, öngyilkos lesz. A tiszt cinikusan azt felelte, hogy a pap ahhoz túl gyáva, és odadobta neki pisztolyát. A pap fogta, és azonnal megtette. A tisztet megrótták, áthelyezték, de hamarosan előléptették.¹⁴⁸ Az eset véleményünk szerint azt példázza, hogy az ügynöklisták szereplői időnként áldozatok is lehetnek, és hogy nem szabad általánosítani. (Egyébként az is elgondolkodtató, hogy mennyivel kevesebb szó esik a hasonló előléptetett tisztokról, azaz a másik oldalról, akik nélkül nem lettek volna ügynökök. Pedig a két oldal szerepei csak együtt értelmezhetőek, és mindkét oldal „öröksége” feldolgozásra vár.)

Másik megjegyzésünk, hogy a zsinat kapcsán történelemből az is látszik, hogy a titkosszolgálatok küzdelmében a Vatikán sem volt naiv. Tisztviselőik tisztában voltak ezzel a háttérrel, és udvariasan ugyan, de ennek tudatában viselkedtek Magyarországi útjaik alkalmával is. Egy ezzel kapcsolatos egyházmegyes példa: 1970 nyarán, Kalocsán jártakor Giovanni Cheli vatikáni kiküldött Ijjas érsek és Fábíán Árpád, a PMI rektora társaságában meglátogatta Bárd János c. püspököt Öregcsertőn. Fábíán tolmácsnak jött, de Bárd püspök nem vette igénybe szolgálatát, és négy szemközti beszélgetést kért Chelitől. Dombay Ernő 1991-ben, amikor az eseményt lejegyezte, fontosnak tartotta megjegyezni, hogy kettejük beszélgetése idején Cheli kabátzsebében zsebrádió szolgált (ezzel nyilván a lehallgatást kívánta elkerülni a vatikáni tisztviselő). Cheli magatartásából is látható, hogy óvatos volt, és tisztában volt a „körülmenyekkel”.¹⁴⁹

Hogy történetileg sikerül-e valaha tisztán látni az ügynökök, ketős ügynökök és célszemélyek említett világában, ma még nem lehet tudni.

¹⁴⁸ Bozsóky-Lukács 1995. 90.

¹⁴⁹ KFL.I.1.e. Kötetek. B.) Kimenő iratok, főpapi funkciók jegyzőkönyvei: Liber Functionum Aep-palium 1911-1919, 1943- (Varia 33.) Dombay Ernő utólagos, 1991-es bejegyzése az 1961 utáni eseményekhez.

(Volt olyan vezető beosztású egyházi személy, akiről később tudni vélték, hogy a szovjet titkosszolgálat ügynöke volt. Az információ még ellenőrizetlen, de a helyzet bonyolultságának érzékeltetésére talán mégis megfelelő.) Egyelőre marad a kevésbé történeti, de feltehetően mégis igaz megállapítás: nem akármilyen keresztet jelentett ez a magyar egyház életében.

5.6.) A hallgató egyház és a kis lépések politikája

Annak ellenére, hogy az egyházzal szembeni ideológiai harc folytatódott, s ez a vallásellenes agitáció és propaganda a társadalom számos pontján megnyilvánult (pl. hitoktatás korlátozása, hivatalos tantervekbe épített ideológiai ismeretek stb.), és mindamelllett, hogy az Állami Egyházügyi Hivatal az egyház működése felett szinte teljes felügyeletet gyakorolt, a hatvanas évek közepétől-végétől külföldön és belföldön egyaránt a legmagasabb szintű megnyilatkozásokban azt kommunikálták, hogy Magyarországon széles körű vallásszabadság uralkodik. S ezt sem a kényszerű jogfosztottságba taszított hazai egyházak vezetői nem cáfolták – nem cáfolhatták –, sem a hazai és a külföldi sajtó. A magyarországi egyházak súlyos sérelmeit a legnagyobb hallgatás vette körül. A világegyház azonban jól tudta, hogy a magyarországi egyház szabadsága hiányában már jogfosztottságát sem képes felpanaszolni, s azért nevezték „csendre kényszerített” egyháznak, „szilencium egyháznak”.¹⁵⁰

Főpapjaink ezt a kifejezést időnként visszautasították, a Katolikus Szó pl. 1979. március 25-én közölte Lékai bíboros ezzel kapcsolatos nyilatkozatát, melyet egy francia katolikus lapnak adott. A bíboros ezeket a jelzőket igazságtalanságnak, szinte sértésnek nevezte. Nem hallgat a magyar egyház, hanem valójában nyilvános dialógust folytat. Ez nem jelent ideológiai közeledést, de van előrelépés a mindennapi, gyakorlati kérdésekben.¹⁵¹ Az is tény ugyanakkor, hogy Cserhádi József püspök, aki az interjú idején valószínűleg azonosult a bíboros véleményével, 1990-ben megjelent könyvében már azt a címet adta a korszakról szóló beve-

¹⁵⁰ Ld. Mészáros II. 36-37.

¹⁵¹ Mészáros III.B. 161-162.

zetőjének, hogy „A némaságra és elhalásra ítélt egyház”.¹⁵² Úgy tűnik tehát, hogy erről a hallgatásról, annak valós tartalmáról az érintett vezetők szempontjából inkább a rendszerváltás után lehetett beszélni. Mégis volt példa korábbi, finomabb megfogalmazására is.

Cserháti József a püspöki kar titkáráként, még 1980-ban a következőket írta az egyház és az állam közötti dialógusról: *„Akik a dialógust csak úgy tudják elképzelni, hosszú előkészítés után, szakértők bevonásával a felek a tárgyalóasztalnál találkozzanak és ott elvek tisztázásával gyakorlati rendelkezésekben állapodjanak meg, mondjuk nálunk a vallásszabadság új proklamációjáról, a több katolikus iskoláról, a katolikus napilapról, a szerzetesrendek visszaállításáról s még sorolni lehetne, azok nem látják, hogy a magyar „speciális út” értelmét és jelentőségét nem ilyen megszokott keretben kell értelmezni.”* Cserháti szerint igaz, hogy a demokratikus országokban ezt így szokták lebonyolítani, de Magyarországon ez nem lehetséges. Majd így folytatta: *„A politikai és társadalmi adottságok Magyarországon csak a lassú, lépésről lépésre haladó kibontakozás, az óhajok és kívánalmak olyan mérlegelése, hogy ebből közös belátás és adott esetben megegyezés születhessen. Tehát ha akarjuk, mindig „útközben levésről” van szó egyelőre vagy még mindig, s eközben – sohasem az elméleti, hanem az elvi szinteken túl valamilyen konkrét eredményhez való eljutásról.”*¹⁵³ *„Magyarországon az egyház él, evangéliumi megbízatásának a hazánkban adott realitások talaján téve eleget, az új társadalmi keretek szabta lehetőségek között, a lényeg alapkövetelményének megfelelően.”* Cserháti szerint a kereteket az állami törvények, az új szocialista életberendezkedés és magatartási formák adják, ezek azok a *„határok, amelyek között az egyház tevékenysége vagy a hívők hitélete eleve bizonyos alkalmazkodásra kényszerül. Ismét a szabadságról van szó, amit ... nem mondhatunk abszolút értékű szabadságnak.”* A korlátozott vallásszabadság megfogalmazása volt ez. *„Ez a szabadság az állam részéről garantált szabadság, s ebben benne foglaltatik mindaz, ami az evangélium lényegéből fakadó apostoli és lelkipász-*

¹⁵² Cserháti József: Fényvillanások a hosszú éjszakában. Pécs, 1990. Pünkösöd napján

¹⁵³ Mészáros III.B. 160-161.

tori megbízatáshoz hozzátartozik. Bár élnénk mindazokkal a lehetőségekkel, amelyek törvényesen biztosítottak!”¹⁵⁴ „A katolikus egyház immár harmincéves lojalitása feljogosít bennünket arra, hogy az egyháznak biztosított belső szabadsága és önrendelkezési joga, az ünnepélyesen megígért autonómia tudatában várhassuk azt, hogy éppen a függetlenség, az öntevékenység törvényes elismerésének joghelyzetében állva tudjunk reménykedni.”¹⁵⁵

Az említett hallgatás, vagy más kifejezéssel-megfogalmazással élve „aranyalickás rabság”¹⁵⁶ a jó viszony jegyében-érdekében Kalocsán is megvalósult. 1976-tól a püspökkari elnöki teendőket újra Esztergomból látták el, Kalocsa több évtizedes vezető szerepe ezen a téren véget ért. Az ezt követő időszak, a kis lépések politikája már Lékai László bíboros nevéhez fűződik. Ennek legfontosabb eredményei megnyilvánultak doktrinális, spirituális, karitatív és egyházközségi vonalon. Lékai a Hit-tudományi Akadémián fiatalított a tanári karon külföldi, jól képzett oktatókkal, s ezt a példát több egyházmegyei szeminárium is követte. Megindulhatott a tudományos párbeszéd ezekben az intézményekben, külföldi konferenciákra is eljuthattak ezután. A bíboros engedélyt szerzett a teológiai fakultás levelező tagozatának megindítására. Létrehozta az első, és 1990-ig egyetlen lelkigyakorlatos házat Leányfalun, és sikerült elérnie, hogy ott jezsuiták szolgálhassanak. Megteremtette az első pasztorációs központokat Budapesten nagyothallók, vakok, fogyatékosok számára. Öreg és beteg papok, ill. pap-édesanyák számára otthonokat létesített, ill. néhány régit felújított. Az egyházközségi élet újraélesztése céljából megíratta az egyházközségi tanácsok új szabályzatát, az ÁEH engedélyével így ezek a tanácsok törvényesen működhetek. Kezdeményezésére a püspöki kar korszerűsítette az orgonisták-kántorok-karnagyok képzését. A római Szent Péter-bazilika altemplomában elkészült a Magyar Szentek Kápolnája, melynek felszenteléskor meghívást kaptak a külföldön élő magyarok is. Ez alkalomból találkozhatott először hivata-

¹⁵⁴ Mészáros III.B. 162-163.

¹⁵⁵ Mészáros III.B. 167.

¹⁵⁶ A kifejezés Franz König bécsi bíboros-érsektől ered, ld. Szendi 93.

losan a hazai és a külföldi magyarokat gondozó papság. Voltak tehát konkrét eredmények, még ha áttörést nem is sikerült elérnie. Mindez persze nem volt mentes a kétértelműségtől. Egyre többet kívánták pl. a közreműködését külföldi személyiségek látogatásai alkalmából, amikor az egyház és az állam jó kapcsolatának deklarálását várták. Diplomáciai szerepkör jutott tehát újra főpapjainkra, amikor az ország jó hírét, hitelképességét kellett megalapozni.¹⁵⁷

Végül azt sem szabad említés nélkül hagynunk, hogy az említett kis lépésekhez 1978-tól háttérter adott II. János Pál pápa Rómából, aki megválasztásakor az erkélyről a „Ne féljete!” után azonnal hozzátette: „Nincs többé hallgató egyház! Majd a pápa beszél a nevében.”¹⁵⁸

A kis lépések korszakát, a 80-as éveket az elmúlt időszakban szintén sokféle módon minősítették. 1990-ben így írt erről az Új Ember, a nyugdíjba vonult szerkesztő, Magyar Ferenc méltatása kapcsán: *„Manapság divat erősen bírálni a kis lépéseknek azt a taktikáját, amely az elmúlt évtizedben jellemezte a magyar egyházpolitikát. A rohamosan megnyíló lehetőségek láttán sokan kérdik megütközve, hogy ott és akkor miért nem lehetett hasonló tempóban haladni, miért elégedtek meg az akkori kibontakozás munkásai a megfontoltan születő, nehezen megvalósuló kis engedményekkel. De aki átélte egyházunk súlyos megpróbáltatásait, aki tanúja volt például a szerzetesrendek működési engedélye visszavonásának, majd a részleges kiegyezésnek – amelynek feltételei a vesztes háború utáni békekötésre emlékeztetnek -, aki munkatársa volt akkoriban is a katolikus sajtónak, amit hol szemérmes, hol nyílt cenzúra béklyózott, másként élte meg ezeket az engedményeket... Ez – ma már látjuk – nem egyenrangú felek eszmecseréje volt: az egyik fél kétségtelenül az erő pozíciójából szólt, a másik pedig igyekezett tőle apró engedményeket kicsikarni, abban a tudatban, hogy a kis eredmények majd megnövekedhetnek, bennük az igazi, a jelentős sikerek csírái rejlenek.”*¹⁵⁹

¹⁵⁷ Bozsóky-Lukács 1995. 113-114.

¹⁵⁸ Bozsóky-Lukács 1995. 106, 109.

¹⁵⁹ Pál 1995. 255.

BIBLIOGRÁFIA, FORRÁSOK, RÖVIDÍTÉSEK

- ADRIÁNYI GÁBOR: *A Vatikán keleti politikája és Magyarország 1939-1978. A Mindszenty-ügy.* Kairosz Kiadó, 2004. (Adriányi 2004.)
- ASBÓTH MIKLÓS – ROMSICS IMRE, Kalocsa Múltja és jelene. Segédkönyv Kalocsa helyismeretének tanításához az általános és a középiskolákban. Kalocsa, 1998. (Asbóth-Romsics 1998.)
- BALOGH MARGIT: *A Magyar Katolikus Püspöki Kar tanácskozásai 1949-1965 között. Dokumentumok I-II.* METEM, Budapest, 2008. (Balogh I-II. 2008)
- BALOGH MARGIT – GERGELY JENŐ: *Egyházak az újkori Magyarországon 1790-1992. Kronológia.* Historia, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1993. *História Könyvtár Kronológiák, adattárak 1.* (rövidítés kronológiában: BM-GJ)
- BALOGH MARGIT – GERGELY JENŐ: *Egyházak az újkori Magyarországon (1790-1992) Adattár.* História, MTA Történettudományi Intézete, Budapest, 1996. (Balogh-Gergely 1996.)
- BALOGH MARGIT – SZABÓ CSABA: *A Grössz-per.* Kossuth Kiadó (2002) (Balogh-Szabó 2002.)
- BEKE MARGIT: *A Magyar Katolikus Püspökkari tanácskozások története és jegyzőkönyvei 1919-1944 között I-II.* Aurora, München-Budapest, 1992. *Dissertationes hungaricae ex historia Ecclesiae XII-XIII.* (Beke 1992.)
- BEZERÉDYNÉ DR. HERTELENDY MAGDOLNA – DR. HENCZ AURÉL – DR. ZALÁNYI SÁMUEL: *Évszázados küzdelem hazánk egészségügyéért.* Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1967. (Bezerédyné 1967.)
- BOZSÓKY PÁL GERŐ – LUKÁCS LÁSZLÓ: *Az elnyomatásból a szabadságba. Az egyház Magyarországon 1945-2001.* Vigilia Kiadó, Budapest, 2005. (Bozsóky-Lukács 2005. kronológiában: B-L)
- CZIZMADIA ANDOR: *A magyar állam és az egyházak jogi kapcsolatainak kialakulása és gyakorlata a Horthy-korszakban.* Akadémiai Kiadó, Budapest, 1966. (Csizmadia 1966.)
- GERGELY JENŐ: *Katolikus egyház, magyar társadalom 1890-1986. (Prohászktól Lékaig)* Tankönyvkiadó, Budapest, 1989. (rövidítés: Gergely 1989. kronológiában: GJ)

- GERGELY JENŐ: *A katolikus egyház története Magyarországon 1919-1945.* ELTE-Újkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest, 1997. (Gergely 1997.)
- Grósz József kalocsai érsek naplója 1944-1946.** (Sajtó alá rendezte Török József) Szent István Társulat, Budapest. 360 p. (1995) (Grósz-napló, G.)
- HÁMORI PÉTER: *Kalocsa szociálpolitikája (1900-1944).* In: Kalocsa történetéből. Szerk.: Koszta László, Kalocsa, 2000, 353-383. (Hámori 2000.)
- HETÉNYI VARGA KÁROLY: *Papi sorsok a horogkereszt és a vörös csillag árnyékában II.* A Kalocsa-Bácsi, Csanádi, Erdélyi, Nagyváradai Egyházmegyék üldözött papjai. Lämpás Kiadó, Abaliget, 1994. (Hetényi Varga II. 1994.)
- HERMANN ILDIKÓ: *A kalocsai kórház története a kezdetektől 1943-ig.* Szakdolgozat, Szegedi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar, történelem szak, 2002. (kézirat a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban) (Herrmann 2002.)
- KISZELY GÁBOR: *Állambiztonság (1956-1990).* Korona Kiadó, Budapest, 2001. (Kiszely 2001.)
- LAKATOS ANDOR: *Gróf Zichy Gyula a kalocsai érseki széken (1923-1942).* In: Emlékkötet Zichy Gyula tiszteletére. Szerk.: Horváth István – Kikindai András. Historia Ecclesiastica Hungarica Alapítvány – Pécsi Püspökség, Budapest-Pécs 2007. 111-133.o.
- Litterae Circulares – Főegyházmegyei körlevelek** (Körlevél + évszám, Körl. + közlés száma)
- Magyar Katolikus Lexikon** kötetei, Főszerkesztő: Dr. Diós István, Szent István Társulat, Budapest (Katolikus Lexikon)
- MÉSZÁROS ISTVÁN: ... *Kimaradt tananyag... A diktatúra és az egyház 1957-1975. II.* Márton Áron Kiadó (Mészáros II.)
- MÉSZÁROS ISTVÁN: ... *Kimaradt tananyag... A diktatúra és az egyház 1975-1990. III.A. A hatalom 1975-1988.* Márton Áron Kiadó (Mészáros III.A.)
- MÉSZÁROS ISTVÁN: ... *Kimaradt tananyag... A diktatúra és az egyház 1975-1990. III.B. Az egyház 1975-1988.* Márton Áron Kiadó (Mészáros III.B.)
- MOLNÁRNÉ NAGY ANGÉLA: *Dr. Pál Mátyás élete, munkássága 1885-1938.* Szakdolgozat, 2003. (kézirat a Kalocsai Főegyházmegyei Levéltárban)

- (Molnárné 2003.)
- Népszámlálás 2001. 5. Vallás, felekezet.** Központi Statisztikai Hivatal, Bp. 2002.
- ORBÁN JÓZSEF GYULA: *Katolikus papok békemozgalma Magyarországon 1950-1956.* Budapest, 2001. Magyar Egyháztörténeti Enciklopédia Munkaközösség, METEM Könyvek 33. (Orbán 2001.)
- PÁL JÓZSEF: *Békepapok. Katolikus békepapok Magyarországon (1950-1989).* Egyházfórum, 1995. (Pál 1995.)
- PINTÉR IMRE: *A kalocsai főszékesegyház.* Budapest, 1942. (Pintér 1942.)
- SALACZ GÁBOR: *A Magyar Katolikus Egyház tizenhét esztendeje (1948-1964).* Görres Gesellschaft, München, 1988.
- SZABÓ CSABA: *A Grósz-per előkészítése 1951. Osiris, Budapest Főváros Levéltára,* Bp. 2001. (Szabó 2001.)
- SZABÓ CSABA: *A Szentszék és a Magyar Népköztársaság kapcsolatai a hatvanas években.* Szent István Társulat, Magyar Országos Levéltár, 2005. (Szabó 2005.)
- SZÁNTÓ KONRÁD DR. OFM: *A kommunizmusnak sem sikerült. A magyar katolikus egyház története 1945-1991. Új Misszió Alapítvány, Miskolc (1992?)* (rövidítés: Szántó, kronológiában: SzK)
- SZENDI JÓZSEF: *Számvetés – Szendi József érsek emlékezései* (Kiadó megnevezése nélkül, a szerző előszava Veszprémben kelt, 2002. április 21-én) (Szendi + oldalszám)
- TÓTH TAMÁS: *A Bácsi Apostoli Kormányzóság 1941-es visszacsatolása.* In: *Deliberationes.* A Szegedi Hittudományi Főiskola tudományos folyóirata. I. évf. 1. szám. 2008/1. 123-138.o. (Tóth 2008. kronológiában: T.T.)
- TÖTÖK JÓZSEF - LEGEZA LÁSZLÓ: *A Kalocsai Érsekség évezrede.* Mikes Kiadó, Budapest, 1999. (Török 1999.)

Az egyházmegye sematizmusai (Schematismus, Névtár, Almanach) a következő évekből:

Kalocsa-Bács 1909, 1923, 1942

Kalocsa 1927, 1936, 1950 (kéziratban), 1975, 1985, 1990

Bács 1929, 1941

Kalocsa-Kecskemét 2000, 2008

Sajtó: Kalocsai Néplap (Kalocsán megjelenő hetilap), Nemzeti Ujság, Pesti Ujság, Új Ember

Levéltári források: Kalocsai Főegyházmegyei Levéltár (KFL)